

ISSN:2181-3558

«SCIENCE AND RESEARCH»

JOURNAL

OF INTEGRATED EDUCATION
AND RESEARCH

INTEGRATSIYALASHGAN
TA'LIM VA TADQIQOT JURNALI

ЖУРНАЛ ИНТЕГРИРОВАННОГО
ОБРАЗОВАНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЙ

**THE JOURNAL OF
INTEGRATED
EDUCATION AND
RESEARCH**

ISSN 2181-3558

VOLUME 2, ISSUE 2

COLLECTION A

FEBRUARY 2023

Tahririyat a'zolari
Editorial board

Berdialiev A. f.f.d., prof.
Nurullaeva Sh.U. ped.f.d., prof.
Tursunov K.Sh. ped.f.d., prof.
Babadjanova D. tarix.f.d., prof.
Ernazarova G.O. ped.f.d., prof.
Abduraximova D.A. ped.f.d., prof.
Madumarov T.T. yur.f.d., prof.
Mirzayeva S.R. fil.f.d., prof.
Yuldashev M.M. fil.f.d., prof.
Xolliyev A.E. bio.f.d., prof.
Mahmudov N.M. fil.f.d., prof.
Salayeva M.S. ped.f.d., prof.
Salaeva M.S. psi.f.n., dotsent
Tojiboyeva M.A. fil.f.d., dotsent
Sabirova N.E. fil.f.d., dotsent
Norboyeva U.T. bio.f.d., dotsent
Yarmatov R.B. ped.f.d., dotsent
Egamberdiyeva N.A. tarix.f.d., dotsent

Achilov N.K. fil.f.d., dotsent
Imomova G.M. fil.f.n., dotsent
Zakirova H.R. f.f.n., dotsent
Tuhtahujaev H.B. ped.f.f.d., dotsent, TFA Akademik
Bakiyev Z.A. ped.f.n., dotsent
Razzakov H.K. tex.f.n., f.f.d., dotsent
Ortikov O.A. tex.f.f.d., dotsent
Djuraeva M.Y. f.f.f.d.
Nabikhodjaev A.A. iqt.f.n., dotsent
Otadjanova M.O. f.f.d.
Tajibaeva M.A. fil.f.d., dotsent
Hasanov A.M. fil.f.f.d.
Kholmurodov A.E. fiz.m.f.d., dotsent
Aripov O.A. iqt.f.d., dotsent
Safarova U.A. fil.f.d., dotsent
Dexqonova M.Sh. f.f.d.
Hasanov A.M. fil.f.d.

Mas'ul kotib: M.Yusupov

THEME IN UZBEK CLASSICAL MUSIC

Khaydarova Dilshoda

Master of the Uzbek National Institute of Musical Art

bekbola1554666@gmail.com

Annotation. This article analyzes the concepts of theme and thematism. In Uzbek music, the role, meaning, and figurative features of the theme and thematics are discussed. The article can become the basis for studying the thematic aspects of Uzbek classical music.

Keywords: Makom, method, aruz, nimparda, interval, traditional performance, namud.

Аннотация. В данной статье анализируются понятия тема и тематизм. В узбекской музыке обсуждаются роль, значение и образные особенности темы и тематизм. Статья может стать основой для изучения тематических аспектов узбекской классической музыки.

Ключевые слова: Маком, метод, аруз, нимпарда, интервал, традиционное исполнение, намуд.

Just as the concept of the theme was the leading concept of world music, sadness is central to Uzbek music. Theme and thematism are at the heart of Uzbek classical music, and our main goal is to study it. The concepts of theme and thematism are mainly analyzed in the scientific works of foreign musicologists:

“The theme is what the work is about, the main problem posed and considered by the author in the work, uniting its content into a single whole”; these are typical events and cases of real life reflected in the work.

The term "subject" is interpreted differently in educational literature, reference books and even scientific literature. “Some understand the plot as the life material taken for the image, others understand the main social problem posed in the work,” writes G. L. Abramovich.

Sometimes the theme is even identified with the idea of the work, and the beginning of such terminological uncertainty belongs to M. Gorky: “The theme is an idea born in the course of the author’s experience, suggested to him by life, but this idea is based only on his impressions and has not yet been officially formalized.” - describes.

“The theme is a bright, smart creative thought, an idea rich in conclusions, which is the driving force of the conflict” - B.V. Asafiev. The concept of the subject has a deep philosophy. “The theme is a clear image that permeates the entire work, and an element that can be dynamically “explosive”. The theme is the motivation and confirmation of all the work. It concentrates the energy of movement and determines its character and direction. A theme is a bright, chosen creative thought, an idea rich in conclusions, possessing the power to move the opposite musical word.

“A theme is a musical idea (expressed in some structure) that is of paramount importance for a work or part of it, usually developed in the later stages of a work and characterized by sufficient structure and integrity.”

Among the researchers who conducted research on this issue, V. P. Bobrovsky, E. A. Ruchyevskaya, V. N. Kholopova, M. D. Tits, V. B. Volkova, E. I. Chigaeva the works of the Chigaevs. One of them is E. In Ruchyevskaya's book "Functions of a Musical Theme" we can get acquainted with the opinions expressed by a number of Russian musicologists regarding the definition of a theme.

So, the theme is a musical melody, a melody based on a certain idea, complete and capable of expressing a whole image. Another meaning can also be used: the theme is the "core tone" of the piece. Therefore, in any work, a melodic theme is created that reflects the image of the described work. The work is developed on the basis of this theme.

Example 1:

O'rtacha tez

Qal- dir- g'och qo- ra e- kan, qa- no- ti o-
 la e- kan, yosh-lik-da-gi o'r- toq- lar bir u- mr- ga
 Naqarot:
 do'st e- kan. Yal- la- ma yo- rim, yal- lo- la, yal- lo- la-
 shay- lik, o'r- toq- la- shay-lik, uch-ta- to'rt-ta
 bir bo'- lib, suh- bat- la- shay- lik.

After presenting the scientific foundations and definitions of the surrounding topic, we want to talk about thematism. “Each phenomenon of the world around us, of life, is a separate theme, and the totality of themes is thematism.”

"Thematism is the leading concept in the theory of musical composition and the main category of musical form." In the description of a melody, the thematizer is theoretically manifested as a concept, and the proposed idea is expressed as a set of themes.

“Thematism is the principle of compositional thinking, which consists in separating semantic parts in the structure of a musical work, dividing them into a presentation of thought and its development, in other words, into a theme and a theme; off topic, on topic and on topic; a set of elements of ideological significance. That is, it is possible to single out the internal divisions of the entire musical narrative, the main theme and its ideological continuation, as well as the theme, which is combined according to the rules of the opposite mentality.

“Thematism is a community that includes the main functions of the entire work, figurative individuality and a number of altered musical characters.” It can be said that the theme is that part of a short melody that performs an important task, its individual figurative aspects, and that part that embodies the changed musical psyche.

Thematism is one of the categories of theoretical musicology and one of the leading concepts in musical composition. Also, structurally, it is realized as a system of repetition of the ideological particles of the theme. This shows the connection between theme and musical logic, theme and symmetry. This is the result of introducing themes that create contrasts of color, i.e. tone, in a piece of music, and this happens in several ways.

We believe that the study of these views in our national music, especially in the interpretation of statuses, will be the right way. In makam, tone, movement, texture, method, pattern, tone and timbre can be seen as the basis of subjectivity. It is not only analyzed with an emphasis on the thematic direction, but also studied and analyzed on the basis of timbre changes, pitch, meter rhythms, i.e. variety of receptions, relations of patterns.

Another quality of the theme is its multi-level functionality. Layered functionality is created as a result of combining themes. Each item has its own functionality, which, when combined into an item, leads to the formation of the concept of multi-level functionality. Some aspects of the study of subjectivity in scientific works are presented from different research points of view. However, many questions about the relationship between thematics and musical semantics, syntax and form require further study.

V. According to Kholopova's definition: “In classical music, a change in the means of musical expression (or elements of the musical language) leads to the emergence of a “multi-element subjectivity”. Thus, the dominant type of subjectivity, based on special expressive means, such as melody, harmony, tone, is being replaced by other types. In such subjectivity, non-special means of musical expression, such as texture, timbre, articulation, dynamics, register, begin to perform the main specification function, which emphasizes the leading role of timbre diversity.

Thematics in maqams is highlighted with the help of special expressive means, such as tone, movement, texture, technique, pattern, the coloring of rhythm, correlation of sounds and intervals, pitch, timbre, articulation, dynamics, and register.

Example 2:

m. m. ♩ = 63 - 66 † Segoh saraxbori

Bag' - rim - ni
 ti - g' i hajr i - la yuz po - ra qil - di - lar, o
 to yo - ri ko' - yi - din me - ni o - vo - ra
 qil - di - lar. o o o o
 But - ku - dek er - di

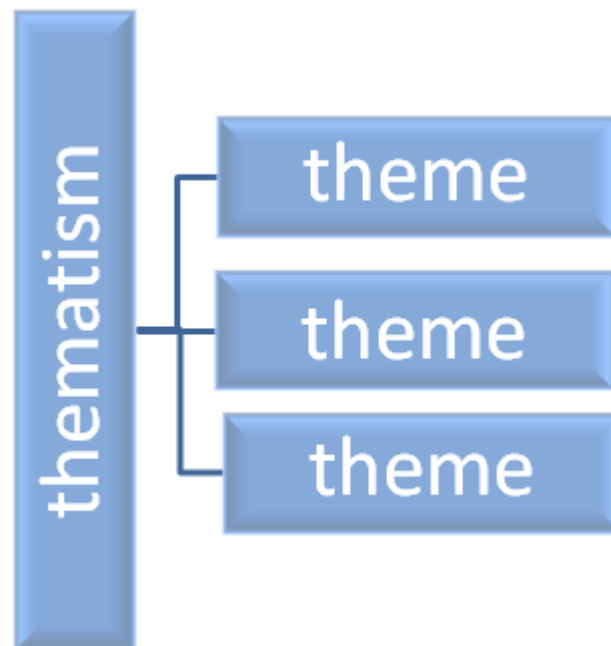
Also, the thematic aspects of maqams are enriched with kochirims and nimpards, in contrast to the work of classical composers. In particular, maqam's work is not limited to musical notes and theoretical aspects, but is also a rich heritage that creates originality in terms of performance and performance interpretation.

In the musical art of the Eastern countries, the musical theme has a rich rhythm and philosophy. That's why rhythm and method play an important role in their music. Since the general concept of the foundations of Eastern musical theory is the method, the composition of thematicism consists of a sequence of colorful techniques. Due to the fact that in classical music there is a connection with the weight of aruz, sometimes the technique itself sounds like a theme and expresses a commonality with weight. At the same time, the monophonic melody and rhythm create a clear, vivid theme in harmony.

In classical music, the concept of theme and thematism is understood as the essence and true color of the work. If his philosophy is comparable to the

boundless ocean, then you can understand the theme of the work, comprehending its essence. Thematism serves to spread the theme throughout the work. That is, how the subject appears in classical music, in what forms it appears in the process of composition, and the product of the changes that have occurred as a result of the exchange of expressive means, demonstrates subjectivity. In other words, the central idea and set of several themes is subjectivity.

Example 3:

The richer the theme, the richer the theme of makam works, which were performed with the skill of a musician for several centuries, accompanied by tanbur. The first maqam melody has a warm feeling that embraces the entire body of the listener, which draws the listener in like a melody with a strong development of the theme. The theme is what ensures the continuity of the work, sometimes makes you think deeply, sometimes pleases the heart. Sometimes he makes you cry, and sometimes he involuntarily invites you to dance.

Basharti, statuses are such a rich heritage, a huge treasure, the issue of scientific study and analysis in order to preserve it is a hot topic. Our task is to make this path sustainable.

References

1. G. L. Abramovich. - Theory of Literature. Volume 1. "Science", 1962. From 59.
2. B. Asafiev. Musical Form as a Process . "Music". Moscow. 1971. 245.
3. E. Ruchevskaya - Functions of the musical theme . "Music", Leningrad branch 1977. 4.
4. L. A. Mazel, V. A. Zuckerman - Analysis of musical works. "Music", Moscow 1967, 340 .

5. A. Tikhomirova. "Musical theme as a subject of research in musicology of the 20th century." From article
6. V. N. Kholopova. Music theory. – M.: Lan, 2010. – 272.
7. Yu. N. Kholopov. Introduction to musical form. - M. 2006. - 390.

“TOHIR VA ZUHRA” MUSIQALI DRAMASINING O‘TMISHI VA BUGUNI

Gulxumor Abdusamatova

Yunus Rajabiy nomidagi

O‘zbek milliy musiqa san’ati instituti

“Musiqa san’ati” mutaxassisligi

II bosqich magistranti

Ravshan Yunusov

Ilmiy rahbar: professor

Annotatsiya. Maqola “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi yangi sahna talqini” deb nomlanadi. Mazkur maqolada benazir o‘zbek san’atkorlari – xalq shoiri Sobir Abdulla va atoqli bastakor To‘xtasin Jalilov tomonidan 1939 yilda yaratilgan “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi hozirgi kundagi talqini - musiqa hamda dramaturgiya jihatidan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: musiqali drama, maqom, sho‘ba, ashula, bastakor, doston, uvertyura.

Аннотация. Статья называется “Новая сценическая интерпретация музыкальной драмы “Тахир и Зухра“. В статье анализируется современная интерпретация музыкальной драмы” Тахир и Зухра”, созданной в 1939 году выдающимся народным поэтом Собиром Абдуллою и выдающимся бастакором Тухтасином Джалиловым, с точки зрения музыки и драматургии.

Ключевые слова: музыкальная драма, маком, шубба, песня, бастакор, эпос, увертюра.

Annotation. The topic of this article is called "A new stage interpretation of the musical drama "Tohir and Zuhra". The article scientifically analyzes a new interpretation of the musical drama "Tohir and Zuhra", created in 1939 by the poet of Uzbekistan S.Abdulla and the uzbek composer T. Jalilov.

Keywords: musical drama, maqom, shuba, song, composer, epic, overture.

O‘zbek musiqali dramasi tomosha san’ati janrlari orasida o‘zining xalqchilligi bilan alohida ajralib turadi. XX asr boshlarida samarali ijod qilgan yozuvchi-dramaturglar, bastakor va kompozitorlar mazkur sahna janri shakllanishi va rivojlanishida sidqi-dildan xizmat ko‘rsatgani ma‘lum. G‘ulom Zafariy, Sobir Abdulla, Uyg‘un, Zinnat Fatxulin, Komil Yashin kabi atoqli adiblar, To‘xtasin Jalilov, Yunus Rajabiy, Reyngold Glier, Manas Leviev, Doni Zokirov kabi mashhur musiqa ijodkorlarning serqirra faoliyati ushbu janr taraqqiyoti uchun ahamiyatli bo‘ldi.

Avvalambor, musiqali dramalar “otaxoni” deya atoqli bastakor, sozanda va ustoz To‘xtasin Jalilovni tilga olishimiz shart, albatta. Zero, uning ijodiy merosi xalq musiqasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan holda, aynan ushbu janrning gullab-yashnashiga ulushi katta bo‘ldi. 1940-50 yillarda To‘xtasin Jalilov respublikadagi qator musiqali teatrlarda badiiy rahbar bo‘lib xizmat qilgan ekan,

qirqqa yaqin sahnaviy asarlari bilan san'at olamini boyitishga muvaffaq bo'ldi. Xususan, tarixiy mavzulardagi "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Tohir va Zuhra" singari spektakllar uzoq yillarga repertuar bisotida saqlanib qolgani bejiz emas. Ayniqsa, Sobir Abdulla bilan To'xtasin Jalilov hamkorligida yaratilgan "Tohir va Zuhra" musiqali dramasi tez orada o'zbek xalqining eng sevimli sahna asarlaridan biriga aylandi. Binobarin, To'xtasin Jalilovning qoyilmaqom tarzda bastalagan maftunkor musiqasi orqali pesadagi qahramonlar siymosi yorqinlashib, ularning qaynoq his-tuyg'ulari va orzu-umidlari jonlandi.

"Tohir va Zuhra"ning ilk sahna taqdimoti 1939 yilda Farg'ona viloyati musiqali drama teatrida o'tkazilgani ma'lum.¹ O'sha kezlarda spektakl namoyishi tomoshabinlar tomonidan qizg'in kutib olingani sabab, keyingi yili ushbu asar Andijon va Qo'qon musiqali teatrlari repertuaridan o'rin egalladi. Masalan, "Tohir va Zuhra"ning musiqiy ifodaviyligini tomoshabinga mohirona yetkazib bergan qo'qonlik Valijon Hamroev (Tohir rovida), Saboxon Karimova (Zuhra rovida), Qurbon Nazarov (Boboxon rovida) va boshqa iqtidorli aktyorlarning xizmati katta bo'ldi. Mazkur musiqali dramani tomosha qilishga bo'lgan qiziqish tobora ortib, Namangan va Samarqand teatrlarida ham namoyish etiladi. 1941 yil 23 mart sanasida esa Muqimiy nomidagi poytaxt musiqali drama teatri sahnasiga olib chiqildi. Nihoyat, ijodiy va ijroviy muvaffaqiyatlar cho'qqisini zabt etgan "Tohir va Zuhra"ning dong'i respublikamizdagina emas, balki, qo'shni Qirg'iziston va Tojikistondagi teatrlarda qizg'in kutib olindi. "Tohir va Zuhra"ning u yerdagi musiqali teatrlarda mohirona sahnalashtirilgani mahalliy aholi uchun quvonarli voqea bo'ldi.

Atoqli teatrshunos olim Toshpo'lat Tursunov bildirgan fikriga ko'ra: "Tohir va Zuhra" musiqali dramasi "Muqimiy" teatrining bir umrlik repertuaridan tushmaydigan spektakl bo'ldi. Undagi qator kuy va qo'shiqlar tomoshabin qalbiga chuqur o'rnashdi, "To'ylar muborak" esa kelin va kuyovlarning madhiyasiga aylanib qoldi, hamon el va yoshlarning og'zida".² Jumladan, o'sha davrda teatrdan ishlagan ustoz san'atkor, mohir sozanda Turg'un Alimatovning kuzatuvlariga ko'ra: "Yangi milliy asar – "Tohir va Zuhra"ning namoyishiga yaqin shahar va qishloqlardan kelgan muhlislar 10-15 kun davomida kutib musiqali dramani tomosha qilishga erishganlar."³

O'z davrida mashhur san'at ustalaridan, - Jo'raxon Sultonov va Ma'murjon Uzoqov, Mashrabjon Yunusov va Mahmudjon G'ofurovlar Tohir rolini, Tursunxon Ja'farova, Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Farog'at Rahmatovalar Zuhra rolini maromiga yetkazib ijro etganlar. Baralla aytish joizki, ularning bunday mahorati tufayli spektaklning umri uzaygan.

Sahna yuzini qayta-qayta ko'rgan davrlardan boshlab to bugungi kunga qadar "Tohir va Zuhra" respublikamizning deyarli barcha musiqali teatrlarida navbati

¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 3-jild. "Davlat ilmiy nashriyoti", T., 2002., 535-bet.

² T. Tursunov. O'zbek teatr tarixi. Toshkent-2008., 357-bet.

³ Бу ҳақида қаранг: О.Матёқубов. Андижон самоси.//Jannatmakon jurnali. Fevral, 2011 yil. 9-бет.

bilan yangidan sahnalashtirilib, ozmi ko'pmi o'zgartirishlar bilan namoyish etilgani sir emas. Quyidagi jadvalda tegishli ma'lumotlar keltiriladi:

“Tohir va Zuhra” Respublika musiqali drama teatrlarida

T/r	Musiqali drama teatrlarining nomi	Sahnaga qo'yilgan yil	Ijodkorlar nomi
1	Yu.Shakarjonov nomidagi Farg'ona viloyat musiqali drama va komediya teatri	1939	Sahnalashtiruvchi rejissyor Mamadali Xaydarov Bosh qahramonlar: Nodira Inog'omova, Yulduz Xo'jaeva, Qanoatxon Xotamova, Mamadali Dadajonov, Abdurahmonqori Tojiboev
2	Y.Ohunboboev nomidagi Andijon musiqali drama teatri	1940	Sahnalashtiruvchi rejissyorlar: Abdurahob Azimov, Abbas Bakirov Bosh qahramonlar: Fotima Xo'jaeva, Qamara Burnasheva, Mashrab Yunusov
3	A. Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri	1940	Sahnalashtiruvchi rejissyor Razzoq Hamroev Bosh qahramonlar: Tursunxon Ja'farova, S.Rahmonov
4	Hamza nomidagi Qo'qon shahar musiqali drama teatri	1940	Sahnalashtiruvchi rejissyor Salimjon Jo'raboev Bosh qahramonlar: Murodjon Ahmedov, Valijon Hamroev, Saboxon Karimova
5	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1941	Sahnalashtiruvchi rejissyor Abdurahob Azimov Bosh qahramonlar: Tursunxon Ja'farova, Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Farog'at Rahmatova, Mashrabjon Yunusov, Mahmudjon G'ofurov, Jamolqori G'iyosov, Ma'murjon Uzoqov
6	H.Olimjon nomidagi Samarqand viloyat musiqali drama va komediya teatri	1941	Bosh qahramonlar: Halima Zufarova, Zohid Sodiqov
7	Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat musiqali drama va komediya teatri	1941	Bosh qahramonlar: Onabibi Ochilova, H.Boltaev
8	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1944	Sahnalashtiruvchi rejissyor Mirobid Musaev Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova Ahmad Fayziev
9	Yu.Shakarjonov nomidagi Farg'ona viloyat musiqali drama va komediya teatri	1944	Sahnalashtiruvchi rejissyor Muzaffar Muhammedov Bosh qahramonlar: Murodjon Ahmedov, E'tibor Jalilova
10	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1946	Sahnalashtiruvchi rejissyor Muzaffar Muhammedov Bosh qahramonlar: Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Mashrabjon Yunusov,

			Mahmudjon G'ofurov, Ma'murjon Uzoqov
11	M.Uyg'ur nomidagi Yangiyo'l musiqali drama teatri	1946	Sahnalashtiruvchi rejissyor Kamtar Otaboev Bosh qahramonlar: Fazliddin Shamsiddinov
12	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1950	Sahnalashtiruvchi rejissyor Muzaffar Muhammedov Bosh qahramonlar: Shahodat Rahimova, E'tibor Jalilova, Mashrabjon Yunusov
13	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1953	Sahnalashtiruvchi rejissyor Viktor Yakovlevich Golovichner Bosh qahramonlar: E'tibor Jalilova, Mashrabjon Yunusov
14	Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat musiqali drama va komediya teatri	1953	Sahnalashtiruvchi rejissyor Armug'on Muhamedov Bosh qahramonlar: San'at Devonov, Sultonposhsha Raximova
15	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1953	Sahnalashtiruvchi rejissyor R.Botirov Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova, Sattor Yarashev
16	A.Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri	1954	Sahnalashtiruvchi rejissyorlar: Albert Xachaturov va Mirzajon Dadaboev
17	Ogahiy nomidagi Xorazm viloyat musiqali drama va komediya teatri	1954	Sahnalashtiruvchi rejissyor Armug'on Muhamedov Bosh qahramonlar: San'at Devonov, Sultonposhsha Raximova
18	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1973	Sahnalashtiruvchi rejissyor Aminjon Akobirov Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova, A.Fayziev
19	S.Ayniy nomidagi Buxoro viloyat musiqali drama va komediya teatri	1977	Sahnalashtiruvchi rejissyor Ubaydulla Baqoev Bosh qahramonlar: Nazokat Ne'matova, Muxammad Rafiqov
20	A.Navoiy nomidagi Namangan viloyat musiqali drama va komediya teatri	1977	Bosh qahramonlar: Onaxon Tojiboeva, M.Isomiddinov
21	Mulla To'ychi Toshmuhamedov nomidagi Qashqadaryo viloyat musiqali drama va komediya teatri	70-80 yillar	Sahnalashtiruvchi rejissyor Aliqul To'laev Bosh qahramonlar: Oygul Xalilova, Jabbor Toshev
22	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	1984	Sahnalashtiruvchi rejissyor Baxtiyor Ixtiyorov Bosh qahramonlar: Mexri Bekjonova

			Abdushoir Salimov
23	Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri	2016-yildan buyon	Sahnalashtiruvchi rejissyor Ahad Farmonov Bosh qahramonlar: Omon Yo'ldoshev, Zulfiya Umerova, Durdona Nosirova

Muqimiy nomidagi poytaxt musiqali drama teatri bosh dirijori, taniqli kompozitor Olimjon Komiljonov bilan “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi haqida suhbatlashdik. Suhbat jarayonida teatr shinavandalariga qiziq bo'lgan qator ma'lumotlar ochiqlandi:

- Olim aka, aynan “Tohir va Zuhra” 80-yillarga qadar teatr sahnasida uzluksiz namoyish etilgan. So'ngra, keyingi o'ttiz yil davomida negadir repertuardan o'rin olmadi. Buning sababi nimada?

- Saksoninchi yillarning o'rtalarida taniqli aktyor Baxtiyor Ixtiyorov Muqimiy teatriga bosh rejissyor etib tayinlangan edi. O'sha kezlarda Baxtiyor Ixtiyorov tomonidan aynan “Tohir va Zuhra” spektakli qayta sahnalashtirilib shinavandalar e'tiboriga havola etildi. Biroq, spektakl dramaturgiyasining keskin o'zgarishi tomoshabinlar kutganidek taassurot qoldirmagan. Shu sababli, yangi ijro talqinidagi musiqali drama namoyishi sinovdan o'tmadi.

- Asarning ichki dramaturgiyasida ham o'zgarishlar yuz berganmidi?

- Ochig'i, spektakldagi xalq va zodagonlarni bir-biriga qarshi qo'yish va kurashishga urg'u berildi. Avvalgi talqinlarda Tohirning fe'l-atvori voqealar jarayonida o'zgarib borgan bo'lsa, keyingi spektaklda qahramon dastlabki ko'rinishdayoq xalq kurashchisi sifatida namoyon bo'lgan. Ayniqsa, Tohir va Zuhraning xalqqa nisbatan sadoqati bir-biriga muxabbatidan ustunlik qila boshladi. Hatto oshiqlar tarannumidagi mashhur “Ey quyosh”, “Ayirmish” ariyalaridan voz kechishga sabab bo'ldi. Tabiiyki, bunday holat tomoshabinlar ishtiyoqini bir muncha so'ndirdi. Shu kabi o'zgarishlar bilan mazkur musiqali drama faqat 1985 yil so'ngigiga qadar teatr sahnasida namoyish etildi xolos.

- Yana qanday sabablar tufayli keyingi o'ttiz yil mobaynida “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi sahnaga olib chiqilmagan deb o'ylaysiz?

- Ustoz To'xtasin Jalilov tomonidan bastalangan qo'shiq va ashulalarni ijro etishni faqatgina iqtidori baland, yetuk ovoz sohiblarigina uddalay olishi sir emas. O'sha kezlarda, mashxur xonanda-aktyorlardan Mashrabjon Yunusov va Maxmudjon G'ofurov, Tursunxon Ja'farova va Farog'at Rahmatovalar singari ovoz ko'lami keng va shirali bo'lgan san'atkorlar yetishmay qoldi. Shu tufayli o'zbek xalqining sevimli “Tohir va Zuhra”si, afsuski, 80-yillar oxiridan o'ttiz yil davomida Muqimiy teatri repertuaridan o'rin olmadi.⁴

Xozirgi vaqtga kelib teatr shinavandalari tomonidan tarixiy spektakllarni tomosha qilishga bo'lgan qiziqish yana orta boshlangani seziladi. Nihoyat, 2016 yildan e'tiboran Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat musiqali drama teatrida “Tohir va Zuhra” tomoshabinlar e'tiboriga havola etila boshladi. Tajribali rejissyor Ahad Farmonov tomonidan endigi spektakldagi yetmishdan ortiq ariya, duet, xor

⁴ Kompozitor O.Komiljonov bilan suxbatdan yozib olindi.

namunalarining soni biroz kamaytirilib, zamondosh tinglovchilarimiz uchun moslashtirildi. Shuningdek, teatrdagi adabiy emakdosh bo'lib xizmat qilgan dramaturg, ayni paytda O'zbekiston San'at va madaniyat instituti katta o'qituvchisi Oltinoy Tojiboeva mazkur musiqali dramaning matniga muayyan o'zgartirishlar kiritdi. Jumladan, spektaklning ichki dramaturgiyasi kuchaytirilib, Vazirning qora niyatli rejasi, Qorabotirning saroyda uyushtirgan fitnasi kabi yangi sahnalar kiritildi. Kompozitor O.Komiljonov tomonidan esa uvertyura, xoral va final qismi musiqasi bastalandi.

Odatdagidek, "Tohir va Zuhra" musiqali dramasi ham uvertyura bilan boshlanadi. Uning og'ir-vazmin sur'ati, minorli ma'yus jarangi bosh qahramonlarning armonli muxabbati haqida tinglovchiga hikoya qilgandek bo'ladi. Jo'rlik ostida sahnada paydo bo'lgan raqqosalar xarakati orqali farishtalar siymosi gavdalantiriladi. Raqs xarakati uchun uvertyura fakturasining akkordli davomiyligi mos keladi. Avvaliga violonchellarda yangragan kuyning sokin ohanglari go'yoki tomoshabinga pichirlab "diqqat" deyayotgandek taassurot qoldiradi. So'ngra, royal cholg'usida tanish ohanglar tarala boshlaydi. Uvertyuraning bosh kuy mavzusi uchun To'xtasin Jalilov bastalagan mashhur "Otmagay tong" dueti ohanglari zamin bo'lib xizmat qiladi.

Keyingi musiqiy sahnalar orasida xalqchil mavzudagi - "Jarchilar", "Qutlug' bo'lsin" qo'shiqlari tinglovchilarga ko'tarinki kayfiyat baxsh etadi. Raqs bop "Duchava"⁵ kuyi ohanglari ham shod-xurramlik kayfiyatini aks ettiradi. O'zbek halqi oilaviy marosimlaridan biri - go'dakni beshikka solish udumida yangrovchi nog'ora sadolari urma-zarbli cholg'ular guruhi ijrosida yanada jonlanadi.

Musiqali dramadagi yorqin sahnalardan biri - Zuhraning "Qalamlar tavsifingda madhlar doim taloshingda..." deb boshlanuvchi ariyasidir. Mazkur ariya Farg'ona-Toshkent maqom yo'llaridan mashhur "Qalandar chapandozi" ashulasi negizida bastalangan. Bog' sahnasida Tohirni orziqib kutayotgan Zuhra hayajoni uning jozibador ariyasi orqali ifoda etiladi. Doira zarblari hamda kamontorli cholg'ularda taralayotgan nafis kuy qahramonning his-tuyg'ularini ochib berishda hamnafaslik qiladi.

Yana kanizlar ijrosida "Xush kelibsiz" nomli ommabop qo'shig'i hamda Tohirning "Har qachon" nomli ariyasi sho'x-raqsona xarakterli musiqiy sahnalardir. Shuningdek, To'xtasin Jalilov bastalagan va o'zbek halqining sevimli qo'shig'iga aylangan Tohir ijrosidagi "To'ylar muborak" finalda yangraydi. Uning barcha musiqiy sahnalar ichida eng jozibalisi ekanligi tomoshabinlarning qarsaklari bilan o'z tasdig'ini topadi.

Bugungi kunda mazkur asar biroz o'zgacha talqinda namoyish etilayotir. Zamondosh san'at ustalari ijrosidagi jozibali ariya, duet hamda xor namunalarini jarangi tomoshabin qalbini sof tuyg'ularga to'ldirganini his qilish mumkin.

⁵ Duchava forschada "ducho'ba" - "ikki cho'p" ma'nosini anglatuvchi an'anaviy o'zbek nog'ora va doira usullaridan biridir. Ayrim turlarini Usta Olim Komilovdan Ilyos Akbarov notaga yozib olgan. "Katta o'yin" raqslar turkumidagi asosiy raqslardan bo'lib, unda nog'ora cho'plari dambadam urilgani uchun shu nomni olgan. //https://qomus.info.

Albatta, bunda nafaqat aktyor-xonandalarni, balki, orkestrning ulushi ahamiyatli. Dirijor Akmal To'raev rahbarligidagi "Kichik simfonik" orkestri nafaqat kamonli-torli, klavishli hamda damli va zarbli cholg'u guruhlardan tashkil topgan, balki, uning tarkibiga qashqar rubobi, nay, doira kabi milliy cholg'ular ham kiritilgan. Yevropa va milliy sozlarning hamohang sadolanishi uyg'un tushgan holda tinglovchiga ko'tarinki kayfiyat baxsh etadi.

Shuningdek, sahnadagi voqealarning ishonarli tarzda namoyon bo'lishida tajribali aktyorlar hamda yosh iste'dod sohiblari jonbozlik ko'rsatmoqdalar. Bular:

Omon Yuldashev (Tohir rolida)

Durdona Nosirova (Zuhra rolida)

Iqbol Oshiqov (Boboxon rolida)

Qobil Umirov (Bohir rolida)

Umid Shodmonov (Qorabotir rolida)

Mehmonali Salimov (Shoir Nozim rolida)

Aleksandr Bekjonov (Vaziri a'zam rolida)

Turg'un Beknazarov (Xorazm xoni rolida)

Feruza Mustafoeva (Mohim rolida)

Gulnoza Saidova (Yulduz rolida)lardir.

Bugungi "Tohir va Zuhra" musiqali spektaklining ko'plab yutuqli tomonlari bilan bir qatorda ayrim kamchiliklari ham yo'q emas. Masalan, ikkinchi ko'rinishda Tohir bilan Qorabotirning qilich o'ynatish mashg'uloti litavra cholg'usining gumburlagan sadosi ostida o'tadi. Bu vaziyatda litavra zarblarining noo'rin ishlatilganini hamda uning sahnadagi xarakterlar bilan aytarli qovushmaganini aytish joiz. Yana, bosh qahramonlar qatori tomoshabinga yaxshi tanish bo'lgan ishtirokchilarning yo'qligi seziladi. Aniqrog'i, avvalgi sahna talqinlarida muayyan o'rin egallagan xalq yo'l boshchisi bo'lmish Sardor, Zuhraning eng yaqin dugonasi, kanizi bo'lmish Qamar singari ishtirokchilar spektakldan umuman olib tashlangan. Aynan Qamar siymosini o'z davrida noyob ovoz sohibasi Saodat Qobulova yuksak mahorat bilan ochib berganini keksa musiqa ixlosmandlari eslaydi. Ehtimol, aytib o'tilgan ushbu kamchiliklar rejissyorlik yechimi bilan tuzatilar deya umid bog'lab qolamiz.

Muxtasar qilib aytganda, durdona sahna asari bo'lmish "Tohir va Zuhra" yana ko'p yillar davomida nafaqat tomoshabinlarga estetik zavq bag'ishlovchi spektakl bo'lib qoladi, balki, undagi jozibali, yorqin kuy, qo'shiq va ashulalar kelajakda zamondosh san'atkorlarning ijroviy bisotini boyitib borishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Matyoqubov O. Andijon samosi.// "Jannatmakon" jurnali, fevral, 2011 yil.
2. Karimov N. "Tohir va Zuhra"ning ijodkori". //Yangi O'zbekiston. 30 yanvar, 2021 yil, 21-son.
3. Tursunov T. O'zbek teatr tarixi. Toshkent, 2008.
4. Urfon Otajon. San'at mening quyoshimdir. "Yangi asr avlodi", T., 2006.

5. Yunusov R. “Tohir va Zuhra” kinofilm musiqasi haqida. //Boqiy sevgi afsonasi. Tuzuvchi: H.I. Akbarov. G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi. T., 2015.
6. <https://qomus.info>.
7. <https://uz.wikipedia/wiki>.

MAKTAB O'QUVCHILARIGA DASTLABKI KIMYOVIY TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHGA KREATIV YONDASHUV

Kushnazarova Shoxidaxon Kosimovana
QDPI O'qituvchisi (PhD)

Muhammadjonova Naziraxon Ravshanovna
1-Kurs talabasi

Anotatsiya. Mazkur maqola bo'lajak o'qituvchilarning maktab o'quvchilari bilan dastlabki kimyoviy tushunchalarni o'rgatishda kreativ tarzda dars o'tish samaradorligini oshirish yo'llarini yoritib beradi.

Kalit so'zlar: kreativ ta'lim, pedagog, kasbiy faoliyatini, rivojlantirish, kimyoning asosiy tushuncha.

Аннотация. В данной статье освещаются пути творческого повышения эффективности будущих учителей в обучении школьников элементарным химическим понятиям.

Ключевые слова: творческое образование, педагог, профессиональная деятельность, развитие, основные понятия химии.

Annotation. This article highlights ways to creatively increase the effectiveness of future teachers in teaching elementary chemical concepts to schoolchildren.

Keywords: creative education, teacher, professional activity, development, basic concepts of chemistry.

Yurtimizda ta'lim tizimi samaradorligini oshirishga bo'lgan ta'lab yanada oshmoqda bu bilan bizning ma'suliyatimiz ham birga oshadi. Kelajak yoshlar qo'lidadir. Biz ta'lim tizimiga o'zgacha yondashsak undagi kamchiliklarni bartaraf etib, muammolarni hal etsak bizning yurtimiz yanada rivojlanadi. Davlat rivojlanishi bu ta'lim tizimiga bog'liq yoshlarning rivojlanishiga bog'liq. Shunday ekan biz avvalambor ta'lim tizimini o'zgartirishni bo'lajak pedagoglardan boshlashimiz lozim. Ushbu maqolamiz bo'lajak pedagoglarimizni maktab o'quvchilariga **dastlabki kimyoviy tushunchalarni shakllantirishga kreativ yondashuvning** mohiyati ochib berilgan. **Kreativlik o'zi nima? Kreativlik** –(“create”- yaratish, creative – yaratuvchilik, ijodkorlik) degan ma'noni anglatadi . Kreativlik individni ishlab chiqish demakdir. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, ong ostida, insonlar bilan muloqotida, his tuyg'ularida ma'lum bir faoliyat turlarida hosil bo'ladi. Kreativlik insonning zehni o'tkir bo'lishini va ko'plab xususiyatlarini yaxlitlab beradi, ochilmagan qirralarni ochishga yordam beradi.

Boshqa hislatlar kabi kreativlik ham birdaniga rivojlanmaydi albatda. Ma'lum bir vaqt talab etadi ammo vaqt o'tib albatda o'z natijasini ko'rsatadi. Kreativlik xususiyatiga ega pedagog kasbiy faoliyatini rivojlantirishga sabab bo'ladi. Odatda pedagoglarni kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishi nafaqat o'quvchi balki o'zi uchun ham foyda aslida. Misol uchun pedagogik muammolarni oson hal qilishi, ilmiy

tadqiqot va ilmiy ishlarni hamda ijodiy hamkorlikka erishishadi. Har bir kasbda bo'lgani kabi bo'lajak pedagoglarga ham bu xislatni talabalik davridayoq poydevor qo'yiladi.

Ayni o'rinda shuni alohida qayd etib o'tish joizki, har bir shaxs tabiatan kreativlik qobiliyatiga ega. Xo'sh, ular o'zlarida kreativlik qobiliyati mavjudligini qanday namoyon eta olishlari mumkin. Bu o'rinda olim Patti Drapeau shunday maslahat beradi: Agar o'zingizni kreativ emasman deb hisoblasangizda, hozirdanoq kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan darslarni tashkil eta boshlashingizni maslahat beraman. Aslida, gap sizning ijodkor va kreativ bo'lganingiz yoki bo'lmaganingizda emas, balki darslarni kreativlik ruhida tashkil etishingiz va yangi g'oyalarni amalda sinashga intilishingizdadir.

Ilmiy tadqiqot metodlariga qo'yiladigan talablar. Pedagoglar avvalo metodik qo'llanmalardan boshlaymiz. Har bir mavzuga o'zgacha tayyorgarlik qilamiz. Misol uchun mavzu ; ATOM tuzilishi, Kimyoning asosiy tushuncha va qonunlari, deb oladigan bo'lsak. So'zni avval kimyo fani aslida qanday fan ekanidan boshlaymiz. Bazi insonlarda xotira borasida muammolar bo'lishi mumkin ularga ham o'zgacha yondashamiz. Sinfda shunday eslab qolish qobilyati sust bo'lgan o'quvchilarni izlaymiz va ularga o'zgacha yondashamiz . Esrab qolish qobilyati sust bo'lgan bolalarda tasavvur qilish qobilyati kuchli bo'ladi, shunday ekan biz endi tassavur olamiga sayohat qilamiz .

Qadimgi yunon faylasufi Demokrit bundan 2500 yil muqaddam barcha jismlar juda mayda, ko'zga ko'rinmaydigan, bo'linmaydigan, doimo harakatdagi zarrachalardan - atomlardan tarkib topgan, degan fikrni aytgan edi. "ATOM" so'zi tarjima qilinganda "bo'linmas" degan ma'noni bildiradi. ATOM – musbat zaryatlangan yadro va uning atrofida harakatlanuvchi bir yoki bir necha elektronlardan tashkil topgan elektro neytral zarracha hissoylanadi.

Molekula va atomlar haqidagi ta'limot 17 – asrning o'rtalarida rus olimi M.V. Lomonosov tomonidan takomillashtirildi. M.V. Lomonosov tabiatdagi jismlar korpuskalar (molekulalar) dan tarkib topgan, korpuskalar tarkibiga element (atom)lar kiradi, degan fikrni aytadi. Olim moddalarni turli-tumanligini molekulalarda turli atomlarning birikishi va ularda atomlar turlicha joylashishi bilan tushuntradi. Molekula va taom haqidagi ta'limot faqat 1860 – yilda kimyogarlarning Karlsruyedagi butunjahon syezdida uzil kesil etirof etildi.

Agarda biz daslabki kimyoviy tushunchani huddi shu kabi kitobiy tilda boshlaydigan bo'lsak deyarli 85 % bolalar etiborini yo'qotamiz. Barchamizga ma'lumki kimyo fan hammaga ham birdek yoqmaydi. Kelajakda kimyo fan hammaga ham zarur bo'lmasada kundalik hayot tarzida as qotishi aniq. O'quvchilarga shunday malumotlarni berishdan boshlaymiz.

Kimyoni fani nima uchun o'rganishi zarur. Savol; Kimyo nima ?

Daslabki kimyoviy tushunchalarni o'rgatishda kreativ yondashuv asosida o'rgatish. Kimyo bu siz, biz, tabiat, qushlar, hayvonlar, jonli va jonsiz tabiat asosini tashkil etuvchi omillardir. Bunday malumotda o'quvchida tassavurida inson

tanasi kimyoviy moddalardan tashkil topganmi? Bu vaziyatda pedagoglar shunday kreativ tarzda tushintiriladi shunday inson tanasi mo'jiza ko'plab elementlar va hujayralarni o'zida jamlagan kimyoviy unsurlar yig'indisidir. Inson tanagda biz hali aniqlab ulgurmagan elementlar mujassamdan iborat. Aynan shu ma'lumotdan so'ng 50 % o'quvchi etiborini jalb qila oldik ya'ni kimyoga bo'lgan qiziqishini uyg'onadi. Endi pedagoglarni vazifasi qolgan 50 % o'quvchini jalb qilish bo'ladi. Kimyo bu tabiat biz ko'z bilan ko'rgan va ko'rmagan barcha narsalardir. Biz ko'z bilan ko'rganlarimizni tariflay olamiz ammo ko'z bilan ko'rmaydiganlarimiz bu havo kislorod va molekular chunki biz uni borligini bilamiz ammo ko'z bilan ko'ra olmaymiz lekin bu ham kimyo moddalardir. Misol uchun NaCl – osh tuzini misol qilib oladigan bo'lsak. Birinchi o'rinda osh tuzi tarkibiga e'tibor beriamiz u natriy va xlordan iborat. Natriyni oddiy xolatini tasavur qiladigan bo'lsak, natriy bu yumshoq metaldir va u suvni o'ziga tortuvchi kuchli moddadir. Natriyni ochiq havoda saqlab bo'lmaydi u havodagi namlik bilan ham reaksiyaga kirishishi mumkin shu sababli ham uni maxsus idish va kerosin suyuqligida saqlanadi, vaholanki natriy oddiy xolatda bizga zararlidir.

Xlor – xlor uchuvchan bo'g'uvchi gaz hisoblanadi uning ma'lum miqdori inson tanasiga tushsa zaxarlab o'ldirishi mumkin. Anashu ikk elementlar ionlarga ajralib biz uchun foydali mahsulotga osh tuzini hosil qiladi. Biz tuzni iste'mol qilmasak ko'plab kasalliklar kelib chiqishi mumkin misol uchun qosh to'kilishi, soch to'kilishi, tish to'kilishi va shunga o'xshash ko'plab kasalliklar kelib chiqishi mumkin. Shunday ma'lumotlardan so'ng qolgan 50 % o'quvchlarini ham kimyo faniga qizitirib jalb qila oladi. Endi esa qolgan ma'lumotlarni sekin asta tushuntirishni boshlaymiz. Kreativ yondashuv asosida dastlabki kimyoviy tushunchalar shu zayilda takkomillashtirib boramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. P.N. Mirzayev , M.P.Mirzayeva KIMYO
2. S. Masharipov , I.Tirkashev. KIMYO
3. I. R. Asqarov , N. X. To'xtaboyev. KIMYO 7
4. Badiy asarlardan ko'plab fikrlar.
5. Кушназарова, К. Ш. (2022). Совершенствование системы классификации мясомолочной продукции на основе товарной номенклатуры (Doctoral dissertation, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по техническим наукам (PhD). Ташкент) (Doctoral dissertation, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по техническим наукам (PhD). Ташкент).
6. Кушназарова Шохихахон Косимовна, Азимов Нурмухаммад Шухратович, Валиев Нейматжон Валижон Ўғли, & Очилов Голибжон Мамаюнович (2022). РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ В НЕКОТОРЫХ ВИДАХ СЫРОГО МЯСА. Universum: химия и биология, (11-1 (101)), 53-57.

MUSEUMS AND 15-24 YEAR OLDS

Dilmurodov Abbos Anvar o'g'li

Samarkand. "Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage, Master student

Annotation. The article gives the information about attracting young people to museums. And also identified some of the major barriers which preventing young people from visiting to museums.

Key words: museums, young people, problem and barriers, visitors, suggestions, research project.

Role of the museums is becoming important in today's world. Museums are already ready to invite children to engage in varied exhibitions and activities, to explore and understand new concepts. When they go to museums, they learn and discover things about the past and future, science, art and cultures. There are a lot of educational benefits when children go to museums such as:

Museums help to develop critical thinking - because children have the opportunity to compare pieces of art in an exhibition, to try new experiments in museums and broaden their information base, a single visit to a museum improves their ability to shape their own views and perspectives on history, science and art.

Museums are a reliable source of information - children rely too much on the internet, and this can sometimes be a problem. Young children do not have the skills to distinguish accurate information from fake news and to identify credible sites from which to get information. Information from unreliable sources negatively affects academic performance and life in general. For this very reason, adults should not hesitate to go to the museum with their youngsters.

Museums engage curiosity - children learn through questions and answers, and museums are the ideal place for young children to train their curiosity and discover a wealth of new things.

Children develop historical empathy - historical empathy is the ability to understand and appreciate what life was like for people who lived in a different time and place. Visits to museums influence children's values as they are exposed to a diversity of ideas and information about different peoples, places and time periods. Through this exposure, children broaden their horizons of knowledge and train their tolerance and ability to accept differences between peoples.

There are some barriers during the visit in museums

It is possible to identify some of the major barriers preventing young people from visiting museums. These include **barriers around facilities, lack of confidence with children and young people, practical barriers, the lack of relevance to their needs and desires, lack of expandable money and the lack of a "comfort zone"**.

There are a lot of barriers with facilities, it sounds simple but it is very important. When disable people visit to museums immediately face with lack of facilities such as there is no any opportunity for wheelchairs to enter the museums.

If a visitor comes with a baby, there is no any place to breastfeed. In the museums people can't buy afford to buy food and eat their own sandwiches.

When visitor come to museums with their kids or children museum staff or safeguarding start to worry that they are going to do something wrong. They always safeguard the kids during the visit and it is certainly embarrassed the kids to enjoy and relax.

There are some practical barriers for young people. These may include the availability of public transport and its cost, the cost of entrance fee, poor communication and marketing. According to research, most of the young people especially in these age from 15 to 24 years they are willing to learn, study and explore the world not to earn the money. As we know that vising or entering the museums claim some money to go to the museums by bus or taxi, buying the ticket and also some expenses for activities to engage the groups.

Lack of money to spend or lack of financial support stands out as one of the important factors preventing young people from going to museums. As I mentioned above, most of the young people are university students or are just starting their working life, which means that young people cannot go to museums, even if they want to go to museums but cannot afford to buy tickets in order to access the museums.

One of the main barriers to visiting museums for young people - is the lack of a "comfort zone" in museums. Indeed, many visitors, especially young people, do not "feel at home". As a result, this notion is one of the psychological factors preventing young people from visiting museums.

Recently museums are making some efforts over the world in order to attract young people

There are also simple ways to encourage museums to organize information section simply on their website to inform visitors such as where they can put a buggy and eat their food and how they reach the wheelchairs for disable people.

Secondly, I want to emphasize for staff training and building up staff confidence. Because I mentioned above when kids or young visitors come to museums, they are immediately worried that youngers going to do crazy or something wrong. Actually, it raises other thing such as perception issues. For example, we are able to know from talking to people sometimes visitors are not confident when they come to museums that worrying about the breaking rules and financial penalties. In this section, I try to find the best museum which caters very well not only for kids and young visitors but also for families and other visitors. The Andrew Carnegie Birthplace is a small museum but it is a great example to compare show up and compare with other museums for a range of reasons. It is truly hard the whole visit or investigate, and research the museum from start to end. But according to the comments of visitors, young people and families. Their staff really trained very well and they are amazingly professional to interact with young people and kids. Secondly, the zone of museum has really easily navigated by color coding. Thirdly, there is a lanyard for families, visitor, youngers and kids

to do activities in the colored zone. It is a just really simple, but honestly it is a key of the visit structure and also all the activities are just fun and memorable, especially for young people and for the first visitors. This museum also includes special places for kids and young people to sit, draw and play the games and activities. Interestingly, the museum spends a tiny budget for a year around \$1,000 dollars it is really good example for attracting and interacting with young people.

In conclusion, visiting to museums can bring many benefits to children. Museum based learning can improve children's academic performance, but it will certainly have a positive impact on their cognitive ability, motivation, problem-solving and communication skills.

List of reference

1. Davies, R. 'Overcoming Barriers to Visiting: Raising awareness of, and providing orientation and navigation to, a museum and its collections through new technologies', *Museum Management and Curatorship*, vol.19, no.3, Routledge, Oxon, 2001, pp.283
2. Gibson, H. & Yiannakis, A. 'Tourist roles: Needs and the Lifecourse', *Annals of Tourism Research*, vol.19, no.2, Elsevier, Amsterdam, 2002, pp.359.
3. Kelly, Young People and Museums
4. Cristina Da Milano, Access of young people to culture

TA'LIMDA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI

Shermanova F.

Toshkent Amaliy fanlar universiteti axborot texnologiyalari fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'limda axborot kommunikatsiya texnologiyalarini o'rni, dars mashg'lotlarida axborot texnologiyalarini qo'llash orqali dars sifatini va talabalarni IT sohasiga qiziqishlarini oshirish, bundan tashqari ta'limda multimedia vositalarini afzalliklari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Axborot, kommunikatsiya, texnologiya, video-audio axborot, multimedia, individual, motivasiya, kompyuter, informatika

Abstract. In the article the author analyzed the role of information technology in education, the quality of the lesson and the increasing interest of young people in IT through the use of information technology in classrooms, as well as the benefits of multimedia in education.

Keywords: Information, Communication, Technology, audio signal, video signal, multimedia, individual, motivation, computer, informatics

Аннотация. В этой статье исследуется роль информационно-коммуникационных технологий в образовании, повышение качества уроков и интереса учащихся к сфере ИТ за счет использования информационных технологий в учебной деятельности, преимущества мультимедийных средств в образовании.

Ключевые слова: Информация, коммуникация, технология, видео-аудиоинформация, мультимедиа, личность, мотивация, компьютер, информатика.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishining zamonaviy jahon darajasi shundayki, respublikada jahon axborot makonining infratuzilmalari va milliy axborot-hisoblash tarmog'i integratsiyasiga mos keluvchi milliy tizimni yaratish milliy iqtisodiyot, boshqarish, fan va ta'lim samaradorligining muhim omili bo'lmoqda. Bu muammolar ancha murakkab va ayni paytda respublikamiz uchun dolzarbdir. Hozirda olib borilayotgan iqtisodiy, tuzilmaviy va boshqa o'zgarishlarni amalga oshirish natijalari respublikada axborotlashtirish bilan bog'liq muammolarning qanday va qaysi muddatlarda hal etishga ham bog'liqdir. O'quv fanlari bo'yicha elektron o'quv vositalarining yaratilishi mazkur fanlarni o'qitishda zamonaviy axborotkommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytiradi. Bu o'z navbatida, talabalarning mazkur fanlar bo'yicha bilimlarini chuqur o'zlashtirishlarining asosiy omili bo'lib, ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshiradi. Ayni shunday sa'y-harakatlar amalga oshirilishi ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tadbiiq etishni yanada jadallashtirish, professor-o'qituvchilarni ilg'or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta'lim muassasalari tajribasini chuqur o'rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta'lim tizimimizga joriy etish imkonini yaratadi.

Multimedia - gurkirab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir. Uning ajralib turuvchi belgilariga quyidagilar kiradi: axborotning xilma-xil turlari: an'anaviy (matn, jadvallar, bezaklar va boshqalar), original (nutq, musiqa, videofilmlardan parchalar, telekadrlar, animasiya va boshqalar), turlarini bir dasturiy maxsulotda integrasiyalaydi. Bunday integrasiya axborotni ro'yxatdan o'tkazish va aks ettirishning turli qurilmalari, muayyan vaqtdagi ish, o'z tabiatiga ko'ra statik bo'lgan matn va grafikadan farqli ravishda, audio va videosignallar faqat vaqtning ma'lum oralig'ida ko'rib chiqiladi. Video va audio axborotlarni kompyuterda qayta ishlash va aks ettirish uchun markaziy prosessor tez xaratchanligi, ma'lumotlarni uzatish shinasining o'tkazish qobiliyati operativ va video-xotira, katta sigimli tashqi xotira, xajm va kompyuter kirish-chiqish kanallari bo'yicha almashuvi tezligini taxminan ikki barovar oshirilishi talab etiladi, "inson-kompyuter" interaktiv muloqotining yangi darajasi, bunda muloqot jarayonida foydalanuvchi ancha keng va xar tomonlama axborotlarni oladiki, mazkur xolat ta'lim, ishlash yoki dam olish sharoitlarini yaxshilashga imkon beradi. multimedia vositalari asosida o'quvchilarga ta'lim berish va kadrlarni qayta tayorlashni yo'lga qo'yish xozirgi kunning dolzarb masalasidir. Multimedia tushunchasi 90-yillar boshida xayotimizga kirib keldi. Uning o'zi nima degan savol tug'ladi? Ko'pgina mutaxassislar bu atamani turlicha tahlil qilishmoqda. Bizning fikrimizcha, mul'timedia bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video matn, grafika va animasiya effektlari asosida o'quv materiallarini o'quvchilarga yetkazib berishning mujassamlangan holdagi ko'rinishidir. Rivojlangan mamlakatlarda o'qitishning usuli hozirgi kunda ta'lim sohasi yo'nalishlari bo'yicha tadbiiq qilinmoqda. Hatto har bir oila multimedia vositalarisiz xordiiq chiqarmaydigan bo'lib qoldi.

Multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish quyidagi afzalliklarga ega:

- berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o`zlashtirish imkoniyati bor;
- ta'lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqi yanada ortadi;
- ta'lim olish vaqtining qisqarish natijasida, vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;
- olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq saqlanib, kerak bulganda amaliyotda qo`llash imkoniyatiga erishiladi.

Informatika va axborot texnologiyalari fundamental fan sifatida kompyuter axborot tizimlari negizida istalgan ob'ektlar bilan boshqaruv jarayonlarini axborot jihatidan ta'minlashni barpo etish metodologiyasini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Shunday fikr ham mavjudki, fanning asosiy vazifalaridan biri — axborot tizimlari nima, ular qanday o'rinni egallaydi, qanday tuzilmaga ega bo'lishi lozim, qanday ishlaydi, uning uchun qanday qonuniyatlar xos ekanligini aniqlashdir. Yevropada informatika sohasida quyidagi asosiy ilmiy yo'nalishlarni

ajratib ko'rsatish mumkin: tarmoq tuzilmasini ishlab chiqish, kompyuterli integratsiyalashgan jarayonni ishlab chiqarish, iqtisodiy va tibbiy informatika, ijtimoiy sug'urta va atrof-muhit informatikasi, professional axborot tizimlari. Multimedia tizimining paydo bo'lishi ta'lim, fan, san'at, kompyuter treninglari, reklama, texnika, tibbiyot, matematika, biznes, ilmiy tadqiqot kabi bir qancha kasbiy sohalarda revolyutsion o'zgarishlar yuzaga kelishiga olib keldi. Kompyuterlarni ta'lim tizimida qo'llash g'oyasi ancha ilgari paydo bo'lgan bo'lgan bo'lsada, ta'lim tizimining barcha sohalarida axborot texnologiyalarini qo'llash multimedia qurilmalari bilan jihozlangan kompyuterlar paydo bo'lgach to'liq ma'noda amaliyotga joriy etilib boshlandi.

Multimedia vositalarini ta'limda qo'llash quyidagilarga imkoniyat yaratadi:

- ta'limning gumanizatsiyalashuvini ta'minlash;
- o'quv jarayonining samaradorligini oshirish;
- ta'lim oluvchining shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish (o'zlashtirganlik, bilimga chanqoqlik, mustaqil ta'lim olish, o'zini o'zi tarbiyalash, o'zini o'zi kamol toptirishga qaratilgan qobiliyatlilik, ijodiy qobiliyatlari, olgan bilimlarini amaliyotga qo'llay olishi, o'rganishga bo'lgan qiziqishi, mehnatga bo'lgan munosabati);

- ta'lim oluvchining kommunikativ va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- kompyuter vositalari va axborot elektron ta'lim resurslari yordamida har bir shaxsning alohida (individual) ta'lim olishi hisobiga ochiq va masofaviy ta'limni individuallashtirish va differensiyalash imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi;

- ta'lim oluvchiga faol bilim oluvchi subyekt sifatida qarash, uning qadr qimmatini ta'lim oluvchining shaxsiy tajribasi va individual xususiyatlarini hisobga olish;

- mustaqil o'quv faoliyatini olib borish, bunda ta'lim oluvchi mustaqil o'qib va rivojlanib boradi;

- ta'lim oluvchilarda, o'zlarining kasbiy vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun hozirgi tez o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashuviga yordam beradigan zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini hosil qilish.

Multimedia taqdimotlarini yaratishda quyidagi talablarni hisobga olish kerak:

Motivatsiya . Motivatsiya o'rganishning zaruriy komponenti bo'lib, u butun dars jarayonida saqlanishi kerak. Talabalar oldiga qo'yilgan aniq belgilangan maqsad katta ahamiyatga ega. Agar qo'yilgan topshiriqlar darajasi talabning tayyorgarlik darajasiga mos kelmasa, motivatsiya tezda pasayadi.

Ta'lim maqsadini belgilash . Talaba kompyuterda ishlashning boshidanoq undan nima talab qilinishini bilishi kerak. O'quv maqsadlari dars jarayonida aniq va aniq shakllantirilishi kerak.

O'quv materialini idrok etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish . O'quv materialini idrok etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish uchun darslik to'plamiga kiritilgan yoki o'qituvchining o'zi tomonidan tayyorlangan yordamchi materiallar (talaba uchun qo'llanmalar) foydali bo'lishi mumkin.

O'quv materialini taqdim etish. Materialni taqdim etish strategiyasi hal qilinayotgan o'quv vazifalariga qarab belgilanadi. Muhim muammo - bu displey ekraniga etkazib beriladigan ramkalarining dizayni. O'qishning ma'lum tamoyillaridan foydalanish kerak.

Baho . Kompyuter bilan ishlash jarayonida talabalar o'quv materialini qanday engishlarini bilishlari kerak. Eng muhimi, "talaba - o'qituvchi - talaba" aloqalarini tashkil etishdir. Ushbu maqsadlar uchun maktab o'quvchilarining ishini loyihalarda yoki "hamkorlikda o'rganish", muhokamalarda tashkil etish tavsiya etiladi.

Multimedia taqdimotini yaratishda nafaqat klassik didaktikaning tegishli tamoyillarini, balki kompyuter multimedia taqdimotlaridan foydalanishning o'ziga xos tamoyillarini ham hisobga olish kerak.

Multimedia vositalari yordamida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish jarayoni zamonaviy, ko'ptarmoqli, predmetga yo'naltirilgan multimediali o'quv vositalarini ishlab chiqishni va foydalanishni talab etadi. Ular tarkibiga keng ma'lumotlar bazasi, ta'lim yo'nalishi bo'yicha bilimlar bazasi, sun'iy intellekt tizimlari, ekspert-o'rgatuvchi tizimlar, o'rganilayotgan jarayon va hodisalarning matematik modelini yaratish imkoniyati bo'lgan laboratoriya amaliyotlari kiradi. Ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ularning manfaatdorligini (motivasiyasini) oshirishga ko'maklashish imkoniyatlariga ko'ra, shuningdek, har xil turdagi multimediali o'quv axborotlarining uyg'unlashuvi, interfaollik, moslashuvchanlik sifatlariga ko'ra multimedia foydali va mahsuldor ta'lim texnologiyasi hisoblanadi. Interfaollikning ta'minlanishi axborotlarni taqdim etishning boshqa vositalari bilan taqqoslaganda raqamli multimedianing muhim yutuqlaridan hisoblanadi. Interfaollik ta'lim oluvchining ehtiyojlariga mos ravishda tegishli axborotlarni taqdim etishni nazarda tutadi. Interfaollik ma'lum bir darajada axborotlarni taqdim etishni boshqarish imkonini beradi: ta'lim oluvchilar dasturda belgilangan sozlovlarni individual tarzda o'zgartirishi, natijalarini o'rganishi, foydalanuvchining muayyan xohishi haqidagi dastur so'roviga javob berishi, materiallarni taqdim etish tezligini hamda takrorlashlar sonini belgilashi mumkin. Lekin multimediadan foydalanishda bir qator jihatlarni e'tiborga olish muhim. Multimediyada taqdim etilayotgan o'quv materiallari tushunish uchun qulay bo'lishi, zamonaviy axborotlar va qulay vositalar orqali taqdim etilishi talab qilinadi. Multimedia texnologiyalarining barcha imkoniyatlarini to'liq ochib berish va ulardan samarali foydalanish uchun ta'lim oluvchilarga salohiyatli (kompetentli) o'qituvchining ko'magi zarur bo'ladi. Darsliklardan foydalanilgandagi singari, multimedia vositalarini qo'llashda ham ta'lim strategiyasi ta'lim jarayonida o'qituvchi nafaqat axborotlarni taqdim etish, balki ta'lim oluvchilarga ko'maklashish, qo'llab-quvvatlash va jarayonni boshqarib borish bilan shug'ullangandagina mazmunan boyitilishi mumkin. Odatda, chiroyli tasvirlar yoki animasiyalar bilan boyitilgan taqdimotlar oddiy ko'rinishdagi matnlarga qaraganda ancha jozibali chiqadi va ular taqdim etilayotgan materiallarni to'ldirgan holda zaruriy emosional darajani ta'minlab turishi mumkin.

References

1. «O'zbekistan Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha xarakatlar strategiyasi to'grisida»gi F-4947-sonli Farmoni.
2. O'zbekistan Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent oqshomi. 2020 yil, 25 yanvar. № 13 (14064).
3. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy taxlil, qilish tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - xar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -T.: O'zbekiston, 2017
4. S.S.G'ulomov va boshqalar. Axborot tizimlari va texnologivalari: Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik / Akademik S.S. G'ulomovning unuimiy tahriri ostida. - T., «Sharq»
5. The pedagogy of Ihe Massive Oen Online Course: the UK view. Sian Bayne and Jen Ross, the University of Edinburgh. The Higher Education A cad emy
6. Hoopoe Inna Valerievna. Multimedia texnologiyalarini ta'limda qo'llash.
7. www.lex.uz.
8. www.ziyonet.uz

DARS SIFATINI OSHIRISHDA ZAMONAVIYAXBOROT TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Taylakova G.B.

Toshkent Amaliy fanlar universiteti axborot texnologiyalari fani katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ta'lim soxasida pedagogik va axborot – kommunikatsiya texnologiyalardan, internet axborot ta'lim resurslaridan hamda konferensiya usulidan foydalanish o'quvchilarining olayotgan bilimlarni yuqori saviyada bo'lishida samarali yordam beradi va ularning kelgusida malakali mutaxassislar bo'lib chiqishiga imkoniyat yaratadi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy axborot texnologiyalari, mustaqil ta'lim, texnologiyalar **Abstract:** The use of pedagogical and information-communication technologies, Internet information educational resources and conference methods in the field of education effectively helps students to acquire a high level of knowledge and allows them to become qualified professionals in the future.

Keywords: Modern information technology, independent learning, technology **Аннотация:** Использование педагогических и информационно коммуникационных технологий, информационных образовательных ресурсов Интернета и методов конференций в сфере образования эффективно помогает студентам получить высокий уровень знаний и позволяет им в будущем стать квалифицированными специалистами.

Ключевые слова: современные информационные технологии, самостоятельное обучение, технологии.

Kirish. Bugungi kunda faqatgina ma'ruzaga asoslangan an'anaviy darslar vaqti o'tdi. Axborot oqimi sur'ati tezlashgan bir paytda o'tilayotgan har bir dars rang-barang bo'lmasa, o'quvchi e'tiborini bilimga jalb etish mushkul. Buning uchun o'qituvchi tinmay izlanishi, ijodkor bo'lmog'i darkor. Bunday xolda, ayniqsa darsni o'yinlar asosida ko'rish tizimiga asoslanib o'tish sezilarli samara beradi. O'yinlar esa o'quvchi psixologiyasidan kelib chiqib, tanlangani ma'qul. Birinchi bo'lishga undash uslubi doimo o'zini oqlaydi. Chunki bolalar hamisha o'zini ko'rsatgisi, tengdoshlaridan bir qadam oldinda yurgisi keladi.

Darslarda ham yangi ma'lumotlarni etkazishdan avval o'qituvchi ularning dastlab olgan bilimlarini, tasavvurlarini aniqlashtiradi, bir tizimga soladi, olingan bilimlar har xil ko'rgazmali vositalar, slydlar, multimediya, tarqatma materiallar, qo'shimcha adabiyotlar bilan mustaxkamlansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Darsda olib boriladigan ta'lim- tarbiya ishlarining asosiy elementlaridan biri, o'quvchilarning o'zaro faollik asosida mustaqil, erkin fikrlash o'quv va amaliy topshiriqlarini bajarishlari, xayotda albatta yetuklikka yetaklaydi. Darslarda foydalaniladigan har qanday interfaol usullar ta'lim xarakteriga ega bo'lib, o'quvchilar bilimining mustaxkamlanishiga, aniqlashtirilishi va kengayishiga, ularni umumlashtirishga va tizimga solishga yordam beradi.

Ta'lim sifatini oshirishda amalga oshirilayotgan ishlar xaqida gap ketganda, ta'lim berish jarayonini ezgulik ko'prigiga o'xshatamiz, bu ko'prikdan

o'quvchilarimizni bilimli, dunyoqarashi keng qilib olib o'tish ustozni, ya'ni o'qituvchilarni vazifasi deb bilamiz. Darslarning nazariy va amaliy qismida o'quvchilarning qiziqishini oshirish uchun pedagogik texnologiyaning samarali usullaridan foydalanib, kichik guruhlariga bo'lingan xolda olib boriladi. Mashg'ulotlarni olib borish jarayonini kuzatib borish va kerakli maslaxatlar berish kichik guruhlarda darslarni samarali o'tilishiga yordam beradi. O'z kasbini ustasi bo'lgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasining yetuk mutaxassislari bilan uchrashuvlar tashkil etish, ular xaqida o'quvchilarga so'zlab, savollarga xayotiy misollar keltirish bilan javob beriladi. Buning uchun faqat o'qish, o'rganish kerakligi xaqida maslaxat beradi. Bunday malakali mutaxassislar bilan uchrashuvlar, baxs- munozaralar tashkil etish ham o'quvchilarni fanga bo'lgan qiziqishlarini orttiradi. Ota-onalarda farzandini yuksak ma'naviyatli, bilimli, komil inson etib voyaga yetkazish istagini yanada kuchaytirish zarur. Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari o'qitishning yangi shakl va metodlarini ishlab chiqish uchun keng imkoniyat yaratildi. Shu bilan birga, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini chuqur o'rgatish, o'quvchilarni katta xajmdagi ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash va mustaqil ishlash muammosi yuzaga kelmoqda. Maktabdan kasb-xunar kollejiga o'qishga kelgan ko'po'quvchilar mustaqil fikrlash va ishlash bo'yicha yetarlicha ko'nikmaga ega emas. Ayrımlari bilim olishga qiziqishlari juda past. Qobiliyatli, izlanuvchan hamda ijodkorlikka ishtiyoqi bor farzandlarimizni o'zi qiziqqan axborotkommunikatsiya texnologiyalari yo'nalishida chuqurlashtirilgan saboq olishi, ularni kelajakda albatta yuksak malakali mutaxassislar bo'lib yetishshishlarida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ma'lumki, Respublikamizning barcha ta'lim muassasalari o'quv jarayonida o'qitishning zamonaviy shakllari va usullarini qo'llash, ta'lim tizimida axborot texnologiyalardan unumli foydalanish, ular yordamida ta'lim tizimini talab darajasiga etkazish ustida bir qancha ishlar olib borilmoqda. O'quv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning quydagi imkoniyatlarini keltirish mumkin:

- o O'qituvchiga o'quv materiallarini ta'lim oluvchilarga etkazib berishda birmuncha engillashtirilishi;
- o Dars jarayonida berilayotgan o'quv materiallarning takroriy holda namoyish qilish imkoniyatining mavjudligi;
- Ta'lim oluvchilar o'zlashtirish darajasining yuqori bo'lishiga erishish;
- Multimediali elektron darsliklar tarkibida ko'rgazmali virtualstendlar tashkil qilish imkoniyati;
- Amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini video, audio va animatsiyali vositalar orqali qiziqarli tashkil qilish imkoniyati;
- Tavsiya qilingan o'quv materiallaridan ommaviy tarzda foydalanish, ya'ni tarmoq texnologiyalari yordamida bir yoki bir nechta auditoriyada va guruhlarda foydalanish imkoniyatining mavjudligi;
- O'quv materiallari ma'lumotlar bazasini tezkor ravishda o'zgartirib, yangi axborot zaxiralarini kiritish imkoniyatining mavjudligi;
- Amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari mobaynida ma'ruza materiallariga o'tish imkoniyatining yaratilishi;

-Masofadan o'qitish uchun asosiy vositalardan biri sifatida foydalanish imkoniyati;

-Ta'lim oluvchilarning individual bilimlarini baholash, nazorat qilish va boshqalar.

Bunday imkoniyatlarga ega bo'lgan o'quv materiallarini o'quv jarayoniga tadbiiq etish, bir vaqtning o'zida ta'lim oluvchilarga o'quv materiallarini ko'rish, o'qish, eshitish, mulohaza qilish va qayta-qayta takrorlab o'z bilimlarini oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llanilishi, ayniqsa multimediali vositalardan foydalanish o'quv jarayoninig didaktiv ko'rinishda tasvirlash uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi. O'quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishda elektron darsliklarning alohida o'rni mavjud. Elektron darslik - kompyuter va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan o'quv uslubini qo'llashga, mustaqil ta'lim olishga hamda fanga oid o'quv materiallar, ilmiy ma'lumotlarning har tomonlama samarador o'zlashtirilishiga mo'ljallangan elektron o'quv adabiyoti hisoblanadi. Ta'lim tizimida o'quv jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilsa ta'lim-tarbiya jarayoni jadallashtiriladi.

O'quv jarayonida mustaqil ta'lim mashg'ulotlarini samarali tashkil qilishda zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyati juda katta hisoblanadi. Kompyuterning dasturiy vositalari asosida yaratilgan o'quv- uslubiy materiallar va elektron darsliklardan foydalanishdan asosiy maqsad zamonaviy axborot – ta'lim uslubini shakllantirish, zamonaviy axborot-pedagogik, axborot va kompyuter texnologiyalarini qo'llash orqali ta'lim jarayonining samaradorligi, sifati va unimdorligini oshirish, uzluksiz ta'lim tizimida zamonaviy o'quv manbalari elektron o'quv darsliklarini keng qo'llash, ularning ma'lum ma'noda kutubxonalarini tashkil etish, ta'limning masofadan o'qitish usullarini amalda joriy etish va umumjahon elektron o'quv tizimiga kirishdan iborat. Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari uchun yaratilgan elektron o'quv-uslubiy materiallar avtomatlashtirilgan dasturiy vositalar yordamida faoliyat olib boradi. Avtomatlashtirilgan o'quv-uslubiy materiallar ta'lim oluvchilarga kerakli mavzular bo'yicha ma'lumotlarni tavsiya etadi va bilimlarni nazorat qiladi. Bilimlarning nazorati natijasiga qarab ta'lim oluvchilarga turli saviyadagi topshiriqlar tavsiya qilinadi. Avtomatlashtirilgan o'quv-uslubiy ta'lim vositalari yordamida ta'lim oluvchilar o'qituvchining yordamisiz ham o'z bilimlarini oshirib takomillashtirib borishi mumkin. O'quv jarayonida masofali o'qitish tizimini tashkil qilishning asosiy talablaridan biri o'quv materiallarini o'quvchilarga taqdim etish vositalari hisoblanadi. Bunda masofali o'qitish tizimining asosini tashkil etuvchi o'quv materiallarining elektron versiyalarini yaratishga bir qator talablar qo'yiladi. O'quv materiallarini elektron ko'rinishda taqdim etganda uning o'quvchilar tomonidan tushunish darajasiga alohida e'tibor berish kerak. Elektron shaklda taqdim etilayotgan materiallar talim oluvchilar uchun qulay va yaxshi o'zlashtira oladigan bo'lishi kerak. Tavsiya etilayotgan o'quv materiallarida kerakli ta'riflar, tayanch

iboralar, kalit soʻzlarga murojaat qilish va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlari yaratilishi kerak.

Masofali oʻqitish tizimini tashkil qilish natijasida koʻrgazmali oʻquv materiallaridan uzoq mintaqalardagi taʼlim muassasalarida oʻquv jarayoni uchun kerakli oʻquv jihozlari etarli boʻlmagan holda ham taʼlim oluvchilar amaliy va laboratoriya ishlarini bajarish imkoniyati yaratiladi. Elektron oʻquv materiallarini yaratish, ulardan qulay va samarali foydalanish uchun elektron oʻquv materiallari pdf formatiga oʻtkaziladi. Bu formatda tayyorlangan materiallardan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- maʼlumotlar xotiradan kam joy egallaydi;
- maʼlumotlar himoyalangan boʻladi (oʻzgartirishlar, viruslar taʼsiridan holi qilish va boshqalar);
- maʼlumotlarni qidirish va chop etishni tezlashtirish;
- maʼlumotlarni ifodalovchi yuqori sifatli shriftlarning mavjudligi;
- ixcham tasvirli maʼlumotlarni yaratish;
- maʼlumotlarning zarur sahifalariga tez oʻtishni taʼminlash va boshqalar. Bu kabi koʻrsatkichlar masofali oʻqitish jarayonida foydalaniladigan oʻquv materiallarining asosiy talablarini tashkil qiladi.

Oʻquv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilardan iborat: Oʻquv jarayonida berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq oʻzlashtirish;

- taʼlim olishning yangi shakllarini joriy qilish;
- dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtnitejash imkoniyati;
- olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib qolinishi va uni amaliyotda qoʻllash mumkinligi.
- oʻquvchilarda maʼlum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaligi;
- mashgʻulotlarda bajariladigan topshiriqlar sonining oshishi;
- kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida oʻquvchi taʼlim subʼektiga aylanishi;
- oʻquvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin boʻlgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyatining hosil boʻlishi va boshqalar.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalar va tizimlar. Oʻquv qoʻllanma.
2. Dadabaeva R.A., Nasridinova Sh.T., Shoaxmedova N.X., Ibragimova L.T., Ermatov Sh.T., "Sano-standart", 2017.-552b.
3. Taylaqov N.I. Taʼlim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning istiqbollari // Taʼlim va tarbiya -T 2002

BAYRAMLAR HA'M MÁDENIY ILAJLAR TÚRLERI HAQQINDA

Usenova Azima Bazarbaevana

A'jiniyaz atindag'i NMPI magistranti

Anotatsiya. Bul maqalada bayramlar onin' kelip shig'iw tariyxi, rawajlanivi ha'm ol haqqindag'i ma'deniyatshi alimlardin' pikirleri keltirilgen.

Gilt so'z: bayram, inssiklopediya, sho'lkemlestiriw, ma'deniyat, konsert, tamashalar.

Respublikamız gárezsizlikke eriskennen keyin, bayramlardı shólkemlestiriwge itibar kúsheydi. Bayramlar mádeniy ilajlardın tiykarǵı bólimlerinen biri sıpatında jurtımızdın barlıq shańaraqlarına kirip barmaqta. Mádeniyat mekemeleri hám kórkem óner oraylarında, ulıwma kórkem óner yaki mádeniyat tarawına tiyisli bolmaǵan shólkemlerde bayramlardı joqarı dárejede shólkemlestiriwge úlken itibar berilmekte. Bunın ushın álbette bayram ótkeriwdin shólkemlestiriwshilik toparı dúzilip, dóretiwshilik hám shólkemlestiriw procesleri baslanadı.

Bayramlar xalıqtın quwanışı, shad kewilliligin ózinde sáwlelendiriwshi ilajlar túrine kiredi. O'zbekistan Milliy insiklopediyasında bayramg'a to'mendegishe ta'riyp berilgen: "Bayram (tu'rkishe-u'lken jiyin ,toy)-ken' nishanlanatug'in saltanatli ku'n!"⁶ Haqiyqatında da, bayramnin' xalıqtın' ma'deniy ha'm ruwxiy du'nyasin bayitiwda ornı u'lken esaplanadı. Hár bir xalıqtın tariyxıy rawajlanıwı barısında qalıplesip kelgen óz bayramları boladı. Olardı ótkeriw hám shólkemlestiriw usılları jıldan - jılǵa ózgerip, jańalanıp sintetikalıq túrge iye bolıp, onı tayarlawda tariyxıy shaxslar, xalıq qaharmanların tımsalları qatnasıwındaǵı saxnalıq kórinisler, teatrlastırılǵan úzindiler, ilim-pán, mádeniyat, kórkem óner ğayratkerleri menen ushırasıwlar, koncert baǵdarlamaları, spektakller, dárwaz hám qızıqshılardıń shıǵıwları, sport oyını hám jarısları, túrli ámeliy, súwretlew óneri shıǵarmaları, sonday-aq, balalar texnikalıq dógerekler qatnasıwshıları tárepinen jasalǵan texnikalıq qurallardıń kórgizbeleri sıyaqlı forma hám usılların birlestiredi. Belgili alim , filosofiya pa'nleri dokrorı , professor U.Qoraboev xalıq bayramları ma'nisin belgilewshi u'sh tiykarǵı a'himiyetin ko'rsetip beredi:

1. Bayram halatı(bayram keypiyatının')payda bolıwı, bayramg'a bolg'an mu'ta'jlik.

2. Bayramg'a ta'n halat keypiyattin' payda bolıwı -bul ele bayram degeni emes

3. Bayram bul teatrlastirilg'an tamashalar ko'rgizbeler ,konsertler ,tan'lawlar, bellesiwler esaplanadı.⁷

Bayramlar adamlar turmısındaǵı eń quwanışlı, tolganıslarǵa tolı máwiritler, xosh kewilli keypiyatlarda bolıp, tilekleslik, mehir-aqıbet, keleshekke isenim iqtıyarın óz ishine qamtıp alǵan ullı dóretiwshilik hám shólkemlestiriwshilik process bolıp tabıladı.

⁶ O'zbekiston milliy insklopediyasi, I tom, 2000-yil, 584-b

⁷ U.Qoraboev . "O'zbekiston bayramları", 49-50-b

Bayramlar óz-ózinin bayram kórinisine kelmeydi, onı shólkemlestiriw kerek. Adamlardıń imkaniyatın esapqa alıp, zaman talaplarınan kelip shıǵıp, milliylik, úrp-ádet, dástúrlerge sadıq qalǵan halda, tema hám ideyanıń úylesimliginde shólkemlestirilgen bayram hám tamashalar joqarı dárejede ótkerilgen ilajlar esaplanadı. Sebebi insanlar bayramlarǵa mádeniy dem alıw ushın, bos waqtın durıs shólkemlestiriw, estetikalıq zavıqlanıw, keypiyattı kóteri w hám basqa dóretiwshilik pazıyletlerdi ózinde jámlep alıw ushın keledi. Al bul bolsa onıń erteńgi kúndegi ámelge asıratuǵın unamlı jumıslarına qızıǵıwshılıǵın jánede arttırıwǵa, óz miynetinen zavıq alıwǵa, miynet ónimdarlıǵına erisiwge, shańaraǵı, Watandı súyi wshilikke, sociallıq turmısta múnásibetin jaqsılıqqa qaray ózgeritiwge boladı.

Bayramlardı shólkemlestiriwdiń tiykarǵı maqseti usıǵan baǵdarlanǵan.

Maydan tamashalarında bayram basshısı hám bas rejissyor basshılıǵında júzden artıq túrli kategoriyalı saxnalastırıwshı dóretiwshiler -ǵalabalıq tamashalar bas rejissyorları, bas baletmeystr, kórkem kórinisler bas baletmeystrleri, orkestrler hám ansambllerdiń basshıları, muwapıqlastırıwshı rejissyorlar, saxnalastırıwshı rejissyorlar, sonday-aq bir qatar saxnalastırıwshı baletmeystrler, xudojnikler, diktorlar, ses rejissyorları, ses operatorları, dóretiwshı-shólkemlestiriwshı topar, lipas tayarlawshılar, grimshiler, texnikalıq jaqtan támiyinlewshiler bayramdı tayarlaw hám ótkeriw sıyaqlı mashaqatı kóp jumıstı ámelge asıradı.

Bayramlardı shólkemlestiriw ushın rejissyor hám onıń átirapındaǵı saxnalastırıwshı, isshi toparlardıń birgelikte islewi, olardıń kóz qarasınıń bir-birine sáykes keliwi hám birin-biri tolıqtırıp barıwları hám eń tiykarǵısı bayramnıń áhmiyetin keń xalıq qatlamına jetkerip beriw máselesindegi olardıń birlesiwleri ásirese áhmiyetli esaplanadı.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, hár qanday bayramdı durıs shólkemlestiriw rejissyordıń kóz qarası, dúnya qarası, onıń mártebesi hám shólkemlestiriwshilik qabiletiniń dárejesine baylanıslı.

Bayramlar haqqındaǵı pán «ertologiya» - (grekshe «erto» bayram hám «logos» úyreniw) dep ataladı. Usı tarawdı úyreniw boyınsha Rossiyada I.Snegirov, I.Saxarov, F.Buslayev, A.Afanasev, Ye.Anichkov sıyaqlı alımlar tariyx, filologiya hám filosofiya, K.A.Mardjanov, D.M.Genkin, I.M.Tumanov hám basqalar qánigelik boyınsha izlengen.

Shıǵıs danıshpanları Firdavsiy, Farabiy, Beruniy, Ibn Sina, Mahmud Qoshǵariy, Alisher Nawayı, Babur, Ogahiy, Behbudiy, Fitrat sıyaqlı alım, ulamalar bayramlar hám onı shólkemlestiriw haqqında, bayramlardıń sociallıq turmıstaǵı orını hám roli haqqında túrli kóz qarasta bolǵan hám pikirler, talqılawların miyras etip qaldırǵan.⁸

Bayram yamasa tamashanı shólkemlestiriwde bir shólkemlestiriwshiniń ózi tabısqa erise almaydı. Bayram shólkemlestiriwshisiniń tiykarǵı wazıypası sonnan ibarat, ol óz átirapına pikiri tereń, dúnya qarası keń, óz tarawın jaqsı biletuǵın, óz

⁸ H.T.Mirpo'lotov "Ommaviy bayramlar rejisurasi" Toshkent-2008.15b

jumısına juwappershilik penen qaraytuǵın, shólkemlestiriwshi (rejissyor)niń pikiri, ideyası, joqarı maqseti, kóz qarasın ańlap alatuǵın, túsinetuǵın dóretiwshiler ansamblin toplaı alıwı kerek.

Mádeniy ilajlardı shólkemlestiriwde bayramlardı mádeniy ilajlardıń belgili bir bólegi sıpatında úyreniw, usı tarawdıń ámeliy hám teoriyalıq táreplerin ózlestiriw arqalı, bayram hám tamashalardı shólkemlestiriw, bayramlarǵa tiyisli bolǵan dereklerdi talıqlaw, ulıwmalastırıw tiykarında payda boldı. Solay eken, biz «bayram», «tamasha», «ilaj» túsiniqleriniń bir-birinen ajratıp túsiniwimiz kerek.

Bayram degende, turmıstaǵı áhmiyetli waqıya, sáneni kóterińki ruxta, quwanışlı túrde nıshanlaw túsiniledi, yaǵnıy «bayram» túrkshe sózden alınǵan bolıp, toy, máresim, quwanış degen maǵananı ańlatadı.

Tamasha-tamashagóydiń kóz aldında kórsetiletuǵın, joqarı dárejedegi kórkemlilik tárepten bezetilgen, effektli atqarıwshılıq usıllarınan sheberlik penen paydalanılǵan, tamashagóy kórip, estetikalıq zawıq alatuǵın hám usı ilajda tikkeley qatnasıwshıǵa aylanatuǵın mádeniy ilaj esaplanadı.

Ilaj bolsa áne usı bayram hám tamashalardı túrlishe shólkemlestiriliwi aytıladı. Ilaj belgili sánege, belgili bir temaǵa hám basqa temalarǵa arnalǵan bolıwı múmkin. Biraq bul úsh túsinikti bir-birinen ajratıp túsiniwgede boladı, sebebi bul túsiniqleriniń biri - biri tolıqtırıp turadı.

Házirgi kúnde tómendegi bayramlar tiykarǵı ulıwma xalıqlıq bayramlar esaplanıp, jurtımız xalqı tárepinen keń belgilenip kelinmekte. Bular: 1-yanvar (Jańa jıl), 8-mart (Hayal-qızlar kúni), 21-mart (Nawrız bayramı), 9-may (Eslew hám qádirlew kúni), 1-sentyabr (Ǵárezsizlik kúni), 1-oktyabr (Oqitiwshılar hám muǵallimler kúni) hám 8-dekabr (Konstituciya kúni) hámde Oraz hám Qurban haytınıń birinshi kúnleri boladı. Bunnan basqa kásiplik, tábiyat, shańaraq bayramları, túrli yubiley saltanatları hám basqa bayramlarımız bar bolıp, onda mádeniyat hám kórkem óner tarawında xızmet etetuǵın hár qanday xızmetkerge mútájlik seziledi, yaǵnıy bul taraw menen shuǵıllanıwshılardıń jıl dawamında jumıs penen bánt bolıwınıń guwası bolamız. Uluwma xalıqlıq bayramlar O'zbekistang'a 1980-jıllardıń baslarında kirip keledi. Tashkenttin' 2000 jıllıǵı da'slepki ma'rtebe ashiq maydanda bayram qilindi.⁹ Ásirese, mádeniyat hám xalıqtıń dem alıw orayı xızmetkeri (mádeniy ilajlar shólkemlestiriwshileri) jıl on eki ay mine usı jumıslardı orınladı. Bulardıń ishinde eń kóp ótkeriletuǵın bul bayramlarımız esaplanadı. Ilajlar bir kúnde ótip ketken jaǵdayda «kórkem óner» dárejesine alıp kelgenge shekem bir qansha ter tógilip miynet etiwge tuwrı keledi. Bir bayramdı tayarlaǵansha aylap waqıt ketedi. Ilajdıń scenariyin dóretiw, dóretiwshilik jámáátlerin toplaıw, baslawshılar menen islesiw, saxna kórinislerin tayarlaw, ansambllerdı shaqırıw, saxnanı bezew, repeticiyalardı ótkeriw hám basqa shólkemlestiriw isleri shólkemlestiriwsin bir minutta bos qoymaydı. Jańa jıldan baslap, Watan qorǵawshılar kúni, Alisher Nawayı, Mirza Bobur, Amir Temur, Zulfiyaxanı, Muxammed Yusup (t.b)lardıń tuwılǵan kúnleri, Hayal-qızlar,

⁹ H.T.Mirpo'lotov "Ommaviy bayramlar rejisurasi" Toshkent-2008.4b

Nawrız bayramları, Kúlki kesheleri, Eslew hám qádirlew, Balalar kúni, Xalıq aralıq AİJSna qarsı gúres kúni, Gárezsizlik, Oqıtıwshılar hám ustazlar, Konstituciya, Til bayramları, Studentler kúni hám basqalardı shólkemlestiriw hám ótkeriwde mánawiyat hám kórkem óner tarawı xızmetkerlerine úlken bilim, tárbiya hám sheberlik mektebi kerek boladı.

Bayramlar insanniń kewildegidey dem alıwın shólkemlestiriw, kórkem ónerdiń kóplegen túrlerine qızıǵıwshılıǵın arttırıw, olarda óz jurtı, onıń gózzallığı, ana xalqına bolǵan muhabbatın asırıw, eń tiykarǵısı, olardıń bayram ilajları baǵdarlamasında qatnasıwları úlken áhmiyetke iye boladı. Hár bir bayramnıń shólkemlestiriwde hám ótkeriwde belgili bir maqset bolıp, ilajdı tayarlawshı qánigeler hám shólkemlestiriwshiler tárepinen bayram baǵdarlamaları bir maqset sistemasına kiritiledi, bayramda shólkemlestiriletuǵın túrli kórinistegi bárshe ilajlar tiykarǵı maqsetke boysındırıladı. Sonday-aq, bul ilajlardıń bárshe túrleri sıyaqlı bayramnıń ótkeriliwinde óz wazıypası bolıp, álbette tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı kerek.

Mádeniy ilajlardı shólkemlestiriw ushın qaysı tarawǵa itibar beriwimiz kerek degen sorawǵa juwap beriw tiykarında temanı dawam etiw múmkin.

Eń dáslep ilaj dramaturgiyası, yaǵnıy scenariydi dóretiw;

ekinshiden, ilajdıń kórkem bezeliwi;

úshinshiden, kórkem ónerdiń bárshe túrlerinen, atap aycaq, muzıka, ayaq oynı, teatr hám basqalardan únemli paydalanıw;

tórtinshiden, ilajlarda kórkem óner jámaátleri, fon toparları, qatnasıwshılar, aktyor, qosıq atqarıwshılar menen islesiw;

besinshiden, shólkemlestiriw proceslerdi ámelge asırıw, máselen, kostyumlardı tańlaw, texnikalıq qurallardan paydalanıw hám basqa bir qatar sheshiliwi tiyis bolǵan jumislardı ámelge asırıw talap etiledi.

Ózbekistan bayramlarǵa bay mámleket. Házirgi kúnde xalıq aralıq hám Respublika boyınsha keń belgilenip atırǵan bayramlarımızdıń joqarı dárejede shólkemlestirilip atırǵanlıǵı húkimetimizdiń bayramlar hám olardı shólkemlestiriwge bolǵan úlken itibarı bolıp sanaladı. Bul itibar óz ornında hár qanday ilaj shólkemlestiriwshisine úlken juwapkershilikti júkleydi.

Juwmaqlap aytqanda, bayramlarımız jurtıımızdıń jetiskenliklerin jáhánge maqtanısh etiwde áhmiyetli rol oynaydı.

Paydalanılǵan a'debiyatlar

1. O'zbekiston milliy insklopediyasi, I tom, 2000-yil
2. U.Qoraboev . "O'zbekiston bayramlari"
3. H.T.Mirpo'lotov "Ommaviy bayramlar rejisurasi" Toshkent-2008
4. Qoraboev U.H. Ommaviy tadbirlar. "O'qituvchi" 1991yil

TERMIN: TA'RIF VA UNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Mirsagatova Dilorom Ubaydullaevna

O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti o'qituvchisi

mirsagatova040@gmail.com

Annotatsiya. Usbu maqolada terminlar til leksikasining asosiy qismi ekanligi etirof etilgan. Terminlar tabiiy til lug'aviy birliklariga xos barcha belgilarga ega. Biroq aniq bir ilm-fan sohasiga doir terminlarning tarkibini aniqlash, ularni tartibga solish, terminlarni bir xillashtirish va yangi ilmiy-texnikaviy sohalar uchun terminlarni yaratish bo'yicha amalga oshiriladigan ishlar leksikologiyaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Termin leksik-grammatik tushunchalar tizimidan qat'iy o'rin egalladi va til leksik-semantik tizimining «to'laqonli a'zosiga» aylandi.

Kalit so'zlar: termin,terminologiya,atama,lexik-simantik tizim, terminshunoslik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются термины как основную часть лексики языка. Термины обладают всеми характеристиками лексических единиц естественного языка. Однако одним из важных направлений лексикологии является работа по определению содержания терминов, относящихся к конкретной области науки, их организации, унификации терминов и созданию терминов для новых научно-технических областей. Термин занял прочное место в системе лексико-грамматических понятий и стал «полноправным членом» лексико-семантической системы языка.

Ключевые слова: термин, терминология, лексические единицы, лексико-семантическая система, терминология.

Annotation. In this article, terms are considered as the main part of the vocabulary of the language. Terms have all the characteristics of natural language lexical units. However, one of the important areas of lexicology is the work to determine the content of terms related to a particular field of science, their organization, the unification of terms and the creation of terms for new scientific and technical fields. The term has taken a strong place in the system of lexicogrammatical concepts and has become a "full member" of the lexico-semantic system of the language.

Key words: term, terminology, lexical units, lexico-semantic system, terminology.

Jahon tilshunosligida maxsus terminologik ma'no kasb etgan o'ziga xos til birligi – termini o'rganishga bag'ishlangan bir qancha lingvistik tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ilm-fan, texnika taraqqiyotidagi keskin yuksalish va ishlab chiqarish, sanoatning jadal sur'atlarda rivojlanishi natijasida determinlashgan terminning tabiatiga nisbatan XIX asrda yuzaga kelgan ilmiy-falsafiy qiziqish bu kabi tadqiqotlar uchun zamin yaratdi. XVIII—XIX asrlarda terminologiya muammolari tilshunoslarning diqqat markazida bo'ldi. Buning asosiy sabablaridan biri terminlarning yaratilishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi sababi ekstralingvistik

omillarning terminologiyaga ta'siri edi. Biroq ularni terminologiyada uchrovchi sinonimiya va polisemiya muammolari, shuningdek, termin-leksemalar, gibrid terminlar va sof terminlarning kontekstdagi paradigmatic va sintakmatik munosabatlari, muayyan tushunchalar bilan o'zaro aloqalarni xilma-xilligi ko'proq o'ylantirgan.

Avvaldan qo'llanib kelgan «termin» va «terminologiya» masalalari yuzasidan ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lib, turli ta'riflar berilgan. «Termin» leksemi lotincha «terminus» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «oxiri», «chek», «chegara», «tugash» degan ma'nolarni bildiradi». P.Nishonovning ta'kidlashicha, «Termin – tuzilishiga ko'ra so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, semantikasi jihatidan maxsus soha doirasi bilan chegaralangan va shu sohaga oid tushunchani ifodalovchi leksik birlikdir». Termin – mazmunan muayyan mantiqiy tushunchalar tizimidagi ma'lum bir birlik bilan shartsiz ravishda (majburan) nisbatlanadigan (qiyoslanadigan) so'z. Terminning tilshunoslik ob'ekti sifatida belgilanishi va uning tizimli ravishda o'rganilishi «termin» tushunchasi izoh (definitsiya)larining shakllanishiga, terminning tavsiflanishiga, u bilan bog'liq muammolarning yechimlarini ishlab chiqilishi pirovardida, terminshunoslik fanining yuzaga kelishiga turtki bo'ldi. A.Reformatskiy fikriga ko'ra, termin «shunchaki so'z» emas, balki u «noodatiy» yoki «yangi so'z» bo'lsin, uni «ratsionallashtirish» va, hatto «o'ylab topish» mumkin bo'lsa ham u, eng avvalo, so'zdir, deya e'tirof etadi. Professor S.Usmonovning tadqiqotlari terminshunoslik uchun muhim ahamiyat kasb etib, termin «...ham ishlab chiqarish qurollari sohasida, ham madaniyat va fan sohasidagi har qanday yangiliklar dastavval til birliklari, to'g'rirog'i, terminlar orqali o'z ifodasini topadi. Shu ma'noda terminologiya (ma'lum tildagi terminlar majmui) zamona tarixining guvohi, ko'zguvidir», deya ta'rif beradi. Bizningcha, termin o'z lingvistik tabiatiga ko'ra, adabiy til lug'aviy tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, boshqa toifadagi so'zlardan ilmiy, texnikaviy yoxud boshqa kasbiy tushunchalarni aniq, ixcham ifodalashi va axborotga boyligi bilan ajralib turadi.

So'nggi yillarda termin so'zi bilan birgalikda «atama», «istiloh», «nomenklatura» so'zlari ham keng qo'llanib kelmoqda. O'zbekiston milliy ensiklopediyasida keltirilishicha, «termin» so'zi bilan bir qatorda ayni ma'noda «atama», «istiloh» so'zlari ham qo'llanilmoqda. Lekin ular «termin» so'zining to'liq ma'nosini ifoda eta olmaydi. «Atama» so'zi keng ma'noda qo'llanilib, geografik ob'ektlar, atoqli nomlarga nisbatan qo'llanilsa, «istiloh» so'zini esa asosan tarixiy mavzulardagi matnlar (masalan: adabiyot tarixi, Sharq falsafasi va b.)da bimalol qo'llash mumkin. S. Usmonov fikriga ko'ra: « ... atama so'zining ma'nosi termin so'zining ma'nosiga nisbatan keng bo'lib, u barcha narsalarning nomi sifatida tushuniladi, termin esa muayyan bir tor sohada qo'llanuvchi rasmiylashgan so'zdir. Shu ma'noda, termin tushunchasi «atama» tushunchasining ichiga kiruvchi ilmiy-lug'aviy birlikdir».O.Axmedov o'z tadqiqotida «termin», «atama», «istiloh», «nomenklatura» tushunchalarini farqlab, «Terminlar aslida leksik-semantik jihatdan umumadabiy qolipga ega bo'lib, ular umumxalq tiliga muayyan terminologik tizim orqali o'tadi. Zero, terminlar va umumiste'moldagi

soʻzlar bir-birini toʻldiradigan leksik birliklardir», deya taʼkidlaydi. Shunday qilib, terminshunoslik bu til leksikasini shakllantiruvchi omillardan biri hisoblanadi.

Davlatimiz mustaqillikka erishgach, isteʼmolda boʻlgan va yillar davomida amal qilib kelgan va xalq nutqiga singib ketgan terminlardan tashqari, ayrim oʻzlashma terminlar mazmun jihatdan chuqur oʻrganilmay ham dabdurustdan yangi terminlar sifatida oʻzlashtirilib, eskilari bilan almashtirildi. «Termin», «terminologiya» soʻzi oʻrniga «atama», «atamashunoslik» leksemalari tatbiq etilib, bu tushunchalar spetsifik xarakterda ekanligi eʼtiborga olinmadi. «Atama» keng qamrovli tushuncha boʻlib, unda terminologiyaga umuman tegishli boʻlmagan toponimiya, antroponomiya, oykonimiya, yaʼni onomastikaga aloqador leksik birliklar ham tushuniladi. Professor U.Tursunov oʻzbek tili terminologiya masalalariga aniqlik kiritib, bir tushunchaning turlicha atama sifatida yozila boshlashi; aniq va ixcham terminlar oʻrniga uzundan uzoq izohlarning berilishi; termin yaratishda ona tili imkoniyatlaridan kam foydalanish; oʻzbek atamashunosligini boyitishdagi manbalardan biri tashqi omilga turlicha yondashish uslublari, faktlari mavjudligini koʻrsatgan.

Terminshunoslik tarixining 1960 yillar boshlariga qadar davom etgan dastlabki davrida «terminosistema» (D.S.Lotte), «terminologik maydon» (L.A.Kapanadze) kabi bir qator asosiy tushunchalar shakllantirilgan. Chunonchi, D.Sageder taʼkidlaganidek: «Jadal taraqqiyot va texnologiyalarning rivoji nafaqat yangi tushunchalarni nomlashni, balki terminlarni qoʻllash borasida kelishuvni ham talab etardi. Amaliy natija sifatida terminologik ishlar muayyan bir ixtisoslashgan sohalarda (mutaxassisliklar) doirasida tashkil qilina boshladi» .

A.V.Superanskaya esa quyidagicha taʼriflaydi: «Termin – bu muayyan kasbiy professional faoliyatda qabul qilingan va alohida sohalarda, sharoitlarda ishlatiladigan maxsus soʻzdir. Termin – bu professional bilimlarning muayyan sohasi tushunchalar tizimiga kiruvchi tushuncha boʻlib, u soʻz bilan ifodalanadi. Termin — bu maxsus maqsadlar uchun moʻljallangan tilning asosiy tushunchaviy elementidir. Oʻz terminologik maydoni ichida termin bir maʼnoda qoʻllaniladi. Turli maydonlarning bir xil aytiladigan terminlari – omonimlardir. Oʻzining toʻgʻri tushunilishi uchun termin maxsus definitsiya (aniq ilmiy taʼrif)ni talab qiladi».

Baʼzi xorijiy ilmiy manbalar va oʻquv adabiyotlarida «terminologiya» fandagi bir yoʻnalish sifatida qoʻllaniladi yoxud terminologiyaning alohida ilmiy fan sifatidagi maqomi xususida bahs-munozaralar yuritiladi. Terminologiya — boshqa sohalarda mavjud elementlardan modifikatsiyalangan, ixtisoslashtirilgan muayyan sohalarda qoʻllanadigan va shunday sohalarda yuzaga kelgan lugʻaviy elementlarni – terminlarni oʻrganishga yoʻnaltirilgan fandır. Terminologiyada terminlarning kompilyatsiyasi, tavsiflanishi va qayta yaratilishi kuzatiladi. Ayrim mualliflar terminologiya va terminografiyani (leksikologiya va leksikografiya tarzidagi farqlanish kabi) farqlaydilar. Mazkur holatda terminografiya «terminologiya»larni «maxsus lugʻatlar» yaratish sanʼati maʼnosidadir. Shunday qilib, mualliflar nuqtai nazariga koʻra, terminologiya nazariy komponent hamda terminologik nazariya va amaliyot uygʻunligi natijasini (ixtisoslashtirilgan lugʻatlarni) oʻz ichiga oladi.

Terminologiya mustaqil soha bo'lib, tilning maxsus lug'at zaxirasi bo'yicha xususiy nazariyasi va metodologiyasiga ega.

Terminologiyani tushunishdagi xilma-xillik (rus tilshunosligida) o'zbek tilshunosligida bo'lgani kabi, xorijiy til ilmida ham mavjud. Terminologiyaning mohiyati xususidagi nuqtai nazarlar tafovuti haqida D.Sageder shunday yozadi: Terminologiyani ilmiy fan sifatida qarashga doir nuqtai nazarlar ancha tarqoq. Hozirgi vaqtda ushbu soha va unga yondosh bo'lgan bir qator munozarali masalalar bo'yicha turli talqinlar mavjud. Terminologiya fanmi yoki faqat metodmi? Terminologiya o'z xususiy nazariyasiga ega bo'lgan alohida gumanitar fan maqomiga egami yoki u o'zining nazariy imkoniyatlari uchun nisbatan konsolidatsiyalangan fanlardan minnatdor bo'lishi kerakmi, nazariy jihatdan nisbatan barqaror biror fan tarkibimi? Terminologiya fanining ahamiyatini kamsitib bo'lmaydi. Uni o'z evolyutsiyasi va zamonaviy texnologiyalarning tez o'zgaruvchan olamida oldinga tomon harakatlanishi tufayli tarixan muhim kuch sifatida ko'rib chiqish lozim.

Ingliz-amerika tadqiqotchilarining termin va terminologiyaga bag'ishlangan asarlarining batafsil sharhi V.V.Kasyanovning tadqiqotida yoritib berilgan. Muallifning yozishicha, mazkur olimlarning ishlaridagi nuqtai nazarlarning bir xilligi haqidagi ta'kidlar – izohtalab; ingliz-amerika tilshunoslarining nazariy va amaliy materiallarini chuqurroq o'rganish, tahlil qilish terminlarning o'ziga xosligi hamda ularning umumiste'moldagi lug'atdan farqi yuzasidan talqinlaridagi nazariy tafovutlarni yuzaga chiqaradi.

V.V.Kasyanovning xulosalari slovak tilshunosligi vakilining amalga oshirilgan tadqiqotida o'z tasdig'ini topdi: Kabre va Kageuraning terminologiyani o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari aniq bir yo'naltirilgan maqsadga ega bo'lib, mazkur soha metodologiyasi uchun poydevor vazifasini bajarishi mumkin bo'lgan, unga mustaqil fan maqomini olish uchun nazariy jixatdan asos bo'lib xizmat qiladigan xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Shunga qaramay, ularning har ikkalasi tegishli nazariy modelning paydo bo'lishiga imkon beradigan istiqboldagi tadqiqotlar va hamkorlikdagi sa'y-harakatlarning zarurligini ta'kidlaydi. Mutaxassislar o'rtasida kommunikatsiyaning yetarlicha emasligi, bahs predmetlarining turli yo'llar bilan rivojlanishi va variativ idrok qilinishi tufayli bu vazifani bajarish oson kechmaydi.

S.D.Shelov terminning mohiyatini ochib berishga qaratilgan V.P.Danilenko, K.Ya.Averbux, V.M.Leychik va boshqa mutaxassislarning ta'riflarini tahlil qilib, terminning umumlashtiruvchi definititsiyasini taklif qildi. Ushbu definititsiyaga muvofiq «agar til belgisi (so'z birikmasi, qo'shma so'z, alohida simvulli so'z birikmasi va h.k) bilimning qaysidir sohasiga oid tushunchani ifodalasa, shu bilan birga, ushbu til belgisini qo'llayotganlar ongli ravishda tanlagan definititsiya (izoh,

N.V.Serbinovskaya ta'kidlaganidek, «termin boshqa turdosh (o'xshash) hodisalar – nomenlar, professionalizmlar, terminoidlar va h.k. lardan farqlanadi». R.Doniyorovning ishida «Termin bilan professionalizmlar o'rtasidagi farq shuki, termin bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo'jaligi, texnikadagi tamomila

rasmiy bo'lgan, qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasi va nomidir. Professionalizm esa biror kasb, mutaxassislik, ko'p hollarda ilmiy uslubdagi tilda keng tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat'iy, ilmiy tavsifiga ega bo'lmagan yarim rasmiy so'zdir» deb qayd etilgan.

N.V.Serbinovskaya haqli ravishda e'tirof qilganidek, «Terminologik maydon vaqt o'tishi bilan yangi bilimlar yutuqlarini o'zida aks ettirgan holda o'zgaradi; uning tarkibidagi ba'zi birliklar yo'qolib, yangilari paydo bo'ladi, terminologik maydon doirasida terminlarning ko'chishi, o'zga semantik guruhlar tarkibiga o'tishi, yangi mavqe egallashi kuzatiladi».

Bugungi kungacha ko'plab terminologik izlanishlar amalga oshirilgan bo'lishiga qaramay, hanuzgacha terminlarni tasniflash, xususan, ularning sohalararo integratsiyasida qo'llanadigan alohida turlarini ajratish muammolari o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. «Terminlarning o'ziga xos jihatlari turlicha tasniflanishi va tavsiflanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi». V.P.Danilenko to'g'ri ta'kidlaganidek: «Tilshunoslik fanining maxsus leksikasiga uning alohida bo'g'inlari, ya'ni sohaviy sistemalarining tobora yuqori darajadagi tizimliliigi xosdir. Mazkur tizimlilik bir tomondan belgilangan asoslar bo'yicha muayyan tushunchalar tasniflarining mavjudligi bo'lsa, boshqa tomondan esa, tilshunoslik fanining turli terminosistemalarni o'z tarkibiga birlashtirishdagi ishtiroki bilan shartlangan».

Terminologiyada o'z ifodasini topgan tushunchalarni tasniflash imkoniyati va zarurati terminologik leksikaning umumxalq tiliga nisbatan farqli xususiyati sifatida ko'rib chiqiladi. Chunki terminlar ma'lum ilmiy konsepsiya bilan bog'liq, ularda ilmiy kashfiyotlar, tadqiqotlar hamda nazariy va amaliy natijalari o'z ifodasini topadi. Terminlar maxsus kasbiy sohalaridagi kommunikatsiya, u yoki bu kasbiy sohada yuzaga keladigan hodisalar, konsepsiyalar, fenomenlarni tavsiflash vositalari sanaladi. Bu tabiiy ravishda vatanimiz, xorij olimlarining terminlarni tartibga solish, unifikatsiya qilish va tizimlashtirish uchun urinishlariga olib keladi. Terminlarni maxsus sohalar bo'yicha tasniflash va tavsiflash muhim ahamiyatga ega: u ilm-fan, ijtimoiy sohalarining ma'lum davrdagi tadrijiy rivojlanish darajasini aks ettiradi. Gap shundaki, alohida olingan termin kontekstdan tashqarida mohiyat kasb etmaydi. Termin terminosistemada, ya'ni o'z tizimi yoki boshqa maxsus, kichik (ixtisoslashgan) tizimlarning terminlari bilan uzviyligida ishtirok etadi.

Mutaxassislarning terminologiyalarni tartibga solish va tizimlashtirish maqsadida tasniflash tizimini yaratish zarurligi haqidagi fikr va qarashlari turlichadir. Chunonchi, Sven Yakobsanning fikriga ko'ra: «...ijtimoiy fanlar terminologiyasida standartlashtirishning mavjud emasligi qator fanlarda yangi tushunchalarning cheklanmagan darajada ortishiga olib keldi». Juan Sager esa: Maxsus fan sohalarining terminologik maydonlari umumiy tilning leksik maydonlaridan farq qilishi lozimligini ta'kidlaydi.

«Three types of terminologies» (Terminologiyalarning uch turi) maqolasida shved tilshunosi Sven Yakobson terminologiyaning tizimliliğini standartlashtirishda, ya'ni terminning akademik yoki kasbiy faoliyat sohasida

mustahkamlanishida ekanini uqtirib, terminologiyaning quyidagi uch turini ajratib ko'rsatadi:

a) standartlashtirishga bo'ysunadigan, noto'g'ri talqinning oldini olish imkonini beradigan, terminlar va ekstralingvistik omillar natijasida yuqori darajada muvofiq keladigan akademik yoki kasbiy terminologiya;

b) foydalanuvchi tomonidan terminning faol qo'llanilishiga ta'siri ko'proq bo'lgan akademik yoki kasbiy terminologiya;

s) terminosistema va umumadabiy til periferiyasida yuzaga keladigan, me'yorlashtirilishga qaratilgan urinishlarga qaramay, ko'p hollarda oddiy til kabi rivojlanish yo'nalishiga ega bo'lgan terminologiya .

Manbalarda keltirilishicha, birinchi turga mansub terminologiyalar fan va texnologiyalar uchun xarakterli ekani ta'kidlanadi.

V.M.Leychik G'arb terminshunoslik konsepsiyalarini tahlil qilar ekan, eng avvalo, ular asosida E.Vyuster va uning izdoshlari maktabi tomonidan shakllantirilgan tushunchalar tizimi muhim rol o'ynashiga ishora qiladi. «Agar u faqat «vertikal munosabatlar»dan iborat bo'lsa, u «divizional tizim» («divisional system») deb yuritiladi va o'zining tadrijiy rivojlanish xususiyatlariga ko'ra ko'p iyerarxik sanaladi. Agar tushunchalar tizimi nafaqat vertikal munosabatlardan, balki mutloq «novertikal munosabatlar»dan tarkib topgan bo'lsa, u «kombinator tizim» («combinatorial system») hisoblanib, o'zining formal xossalariga ko'ra poliiyerarxikdir. Ikkinchi holatda bunday «tasnif»ning mantiqiy xossalari, uni tasnif qilish usullari hamda tamoyillari o'zgachadir, chunonchi, terminologik tushunchalarni izchillikda tasniflash usuli bir-biridan farq qiladi» .

XX asr va XXI asr boshlarida nashr etilgan terminologik adabiyotlarda terminlarni tasniflashga doir turlicha yondashuv va nuqtai nazarlar mavjud edi. Ko'p qirrali hodisa sanalgan terminlar mantiqiy, lingvistik, ilmiy va boshqa tamoyillarga ko'ra turli xil tasniflarga ajratilgan. Mazkur tasniflar umumlashgan holda terminlarning jamiyat hayotidagi ilmiy, iqtisodiy, siyosiy, boshqaruv hamda boshqa sohalardagi roli va o'rnini belgilaydi. «Terminlarni tizimlashtirishda ularni mazmuniga, shakliga, funksional-vazifasiga, tilning ichki va tashqi belgilariga ko'ra leksik-semantik jihatdan guruhlash mumkin. Tabiiyki, tadqiqotda sanab o'tilgan barcha tasniflar muhim ahamiyatga ega. Ayni paytda terminlarni turdosh birliklardan ajratish; boshqa tomondan esa terminologik tamoyillar asosida ularning semantik belgilarga muvofiq barcha turlarini guruhlash maqsadga muvofiq».

T.L.Kandelaki va G.G.Samburova turli lisoniy belgilar terminologiyaning mantiqiy-semantik strukturasi shakllantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlagan holda, bu borada amalga oshirilgan ishlarda tahlil qilish natijasida ikki holatni alohida farqlab ko'rsatadi: Tasnifda qo'llanadigan har bir lisoniy belgi tasniflanayotgan tushunchalar yoki ob'ektlarning barchasiga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Tushunchalar va ob'ektlarning muayyan qismiga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan belgilar mavjud.

T.L.Kandelaki va G.G.Samburova birinchi holatda lisoniy belgilarning mustaqilligi hamda yuzaga keladigan «parallel tipdagi tasnif» haqida, ikkinchi holatda esa, belgilarning o'zaro bog'liqligi, shuningdek, «izchil tipdagi tasnif» haqida fikr yuritadi. Terminlarni yaratish (hosil qilish), tasniflash, ularni to'g'ri qo'llash muammosiga ko'plab mutaxassislar ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bir qatorda, tabiiy fanlar doirasida ham murojaat qilishgan. Aynan lingvistika sohasidagi bu faoliyat ko'lami keng qamrovidir. Vaholanki, barchasining tahlili natijasida umumiy fikr terminologik tamoyillarni, tushunchalar va kategoriyalarni tashkil etuvchi terminologik tizimlarning o'ziga xos semantik guruhlarini aniq ajratish, tipologik nuqtai nazardan ishlab chiqish shartligi bilan izohlanadi. Chunonchi, A.N.Baranovning yozishicha, terminlarni tasniflash asosida uch asosiy belgi: terminologik birliklarni o'zlashtirish uchun manba bo'lgan fan sohasi; terminlarni o'zlashtirish jarayonida soha mutaxassislarga yuklatiladigan evristik yondashuvlar majmui; terminlarni faol qo'llanish sohalari. Aslida, aksariyat tilshunoslar terminlarni yasash (hosil qilish), ularni tasniflash masalasida shakl va ma'no xususiyatlarining o'ziga xos ekanligi dolzarb, deb qayd etadi.

Tasniflarning xilma-xilligi bugungi kun mutaxassislariga ularning turli tiplarini birlashtirish va variatsiyalash, terminologik maydonlarni tadqiq qilish doirasida o'zining gibril tasniflarini yaratadi. O.L.Ariskinning yozishicha: olamni, ilm-fanni, tafakkurni va hokazolarni mualliflik qabul qilish hisobiga, (ya'ni mualliflik huquqi hisobiga desa ham bo'ladi (bizning izoh) barcha shakllantirilgan modellar mavjud bo'lish huquqiga egadir .

Zamonaviy sharoitda ingliz tili kasbiy muloqotning fanlararo tili maqomini egallab borayotganini inobatga olgan holda, turli turdagi inglizcha-ruscha lug'atlarni yaratish terminograflarning muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Bunday yangi avlod ma'lumotnomalari ilmiy va texnologik sohalarda turlicha iqtisodiy rivojlanish darajasiga ega bo'lgan mamlakatlarning integratsiyasiga qaratilgan.

Shuning uchun ham ayni paytda ilmiy asoslangan, sifatli, mazmunan tushunarli, davr talabiga javob bera oladigan monolingval, bilingval va, hatto trilingval (inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha) terminologik lug'atlarni yaratish va takomillashtirish muammosi dolzarb hisoblanadi.

Shunday qilib, terminlarning ko'plab ilmiy tasnif va tavsiflari mavjud bo'lib, ular tushunchalarni ta'riflashning turli aspektlar nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Bu tasniflarning barchasi asosan bir maqsadga qaratilgan, ya'ni terminlarni hosil qilish xususiyatlari, boshqalaridan kelib chiqqan holda tizimlashtirish, muayyan turlarga ajratish asosida lisoniy xususiyatlarini o'rganishga yo'naltirilgan.

Bu kabi holat jamiyatning har bir sohasi, har bir fan sohasi terminologiyasini chog'ishtirib o'rganish va tavsiflash zaruratini yuzaga keltirishga sabab bo'ladi. Bu turdagi ilmiy-tadqiqot natijalari birinchi til uchun ham, chog'ishtirilayotgan til uchun ham, umuman, terminshunoslik fani uchun ham foydalidir.

Shuning uchun ham ingliz, o'zbek tillari transport terminlari, ularning transport sohasida qo'llanilishi, chog'ishtirma tahlili, tavsiflash masalasi mazkur tadqiqot ob'ekti sifatida maydonga chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar royhati

1. Akhmanova, O. S. Slovar' omonimov ruskogo jazyka / O. S. Akhmanova. — 3-e izd., stereotip. — M.: Rus. jaz., 1986. — 448 b.
2. Vinokur, G. O. O nekotorykh javlenijakh slovoobrazovanija v ruskoyj tekhnicheskoyj terminologii / G. O. Vино kur // Tr. Moskovskogo in-ta istorii, filosofii i literatury: sb. st. po jazykovedeniju. — M., 1939. — B. 3–54.
3. Grinev-Grinevich, S. V. Terminovedenie: ucheb. posobie / S. V. Grinev-Grinevich. — M.: Akademija, 2008. —303 b.
4. Danilenko, V. P. Leksiko-semanticheskie i grammaticheskie osobennosti slov-terminov / V. P. Danilenko // Issledovanija po ruskoyj terminologii: sb. st. — M.: Nauka, 1971. — B. 7–67.

DUNYONI ANGLASH JARAYONIDA - INSONNING BILISH QOBILIYATINING MOHIYATI

Axatova Nilufar Sobirovna

Samarqand viloyat yuridik texnikumi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada dunyoni anglash jarayonida insonning bilish insonning bilish qobiliyati, fikrlash, anglash, tafakkur qilish salohiyati masalalari bayon qilingan. Inson borki, dunyoni anglash, olamning sir-sinoatlarini o'rganishga harakat qiladi.

Kalit so'zlar: dunyo, inson, tafakkur, aqliy qobiliyat, bilish, bilim, faoliyat.

Аннотация. В данной статье описывается процесс познания мира, вопросы человеческого познания, мышления, восприятия, умственного потенциала. Есть человек, который стремится понять мир и узнать его тайны.

Ключевые слова: мир, человек, мышление, умственная способность, познание, познание, деятельность.

Abstract. This article describes the process of knowing the world, questions of human knowledge, thinking, perception, mental potential. There is a person who seeks to understand the world and learn its secrets.

Key words: world, man, thinking, mental ability, cognition, cognition, activity.

Odamlar qadim zamonlardayoq o'zlarini o'rab turgan olam, undagi narsa va hodisalarning mazmun-mohiyatini o'rganganlar, ularning qadri va ahamiyati to'g'risida fikr yuritganlar. Zamonlar o'tishi, jamiyat rivoji davomida bu boradagi masalalar ko'lami kengaygan, ularni hal qilishning ahamiyati ortavergan.

Insoniyatning XXI asrga qadam qo'yishi ilm – fan, texnika va tafakkur tarzida misli ko'rilmagan yutuqlar va natijalar bilan bog'lanib ketdi. Inson aqli bilan yaratilgan zamonaviy texnika va texnologiyalar, axborot almashinishi vositalari rivoji zamonaviy sivilizasiyaning muhim komponenti hisoblanadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda, "Ishonchim komilki, farzandlari doimo izlanish va intilishda bo'lgan, yuksak marralarni ko'zlab, oldinga qarab intiladigan xalq va davlat o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga albatta yetadi. Chunki bunday harakatlar ertaga qudratli to'lqinga aylanib, hayotimizni bugun kechagidan, ertaga bugungidan yaxshi va obod qilish, ongu tafakkurimizni yuksaltirishga olib keladi"[1]

Ma'lumki, Sharq falsafiy tafakkuri tarixida azaldan inson va insoniy munosabatlar, inson shaxsini karor toptiradigan ijtimoiy muhit, inson bilini va bilish jarayoni kabi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, insonning jismoniy va ma'naviy yetukligi, aqliy qobiliyati, bilimi va ma'rifati masalalari doimo e'tiborida bo'lgan. Ushbu omil shu darajada ahamiyatlidirki, u insonni dunyoni anglash jarayonida - insonning bilish qobiliyatining mohiyatiga e'tibor qaratishgan. Shu ma'noda, maqolamizda bilish voqelik qonunlarini ochib berib, tabiatning buyum–ashyolarini ularning har tomonlama boyligi va xilma–xilligi bilan g'oyaviy–ma'naviy shaklda qayta hosil qilishini bayon qiladi. Bilish –

obyektiv voqeyelikni ongda aks ettirishga qaratilgan inson faoliyatining ijtimoiy-tarixiy jarayoni ekanligini tushuntiradi.

Taniqli faylasuf olim Q.Nazarov ta'kidlaganidek; "Bilish jarayonida odamning faolligi turli vositalar orqali yangilik yaratish va unumli ish ko'rishga tomon yo'naltirilgan. Inson bilish asosida turli asboblardan, uskunalar yasaydi, ilmiy nazariyalar, modellar, belgilar tizimi, timsollar, ideal obyektlar va shu kabilarni yaratadi. Lekin shu bilan birga o'zining qobiliyatlari olamni bilishda qanchalik imkoniyatlarga ega ekanligiga, bu sohada ko'proq natija va yutuqlarga erishish uchun yana nimalar qilishi lozimligi masalasiga ham alohida e'tibor beradi"[2; 6-7].

Shu ma'noda, insonning bilish faoliyatining mazmuni-mohiyati bilan bog'liq masalalarning tahlili, muammolarini to'g'ri, ilmiy hal qilish bilan birga quyidagi asosiy jihatlar va jarayonlarni ko'rsatish mumkin:

- Inson faoliyati evolyusiyasi davomida bilish faoliyati amaliy faoliyatdan ajralib chiqdi, u insonga xos ruhiy amaliy faoliyatning mustaqil turiga aylandi;

- Insonning bilish qobiliyati cheklanmagan, lekin har bir tarixiy davrdagi bilish imkoniyatlari cheklangan;

- Bilish jarayonida narsani, hodisani to'la va mukammal aks ettirish uchun ma'lum bir yo'l bosib o'tiladi;

- Voqelik hodisalarini bilish oddiy hayotiy tirikchilik uchun yo'l topish emas, balki ilmiy tadqiqot yo'li bilan izlanishlar natijasida yangi bilimlarning vujudga kelishidan iboratdir;

- Bilishning maqsadi va vazifasi turli hodisalarni o'rganish yo'li bilan ularning chuqur, turg'un, belgilovchi tomonlari va qirralarini, ularning mohiyatini ochib, haqiqatni anglab olishdan iborat.

Insonning bilish faoliyatining mohiyati, mazmuni, bilish metodologiyasi, ilmiy bilish masalalarini o'rganish **quyidagi muammolarni aniqlash imkonini beradi:**

a) Insonni o'rab turuvchi olam aslida nima hamda unda inson qanday o'rin va vazifani egallaydi? degan savolga javob berishga urinadi;

b) Bilim insonning tarixiy, amaliy faoliyati negizida vujudga keladi;

b) Bilish jarayoni, real narsalar xossa-xususiyatlarini subyekt tomonidan sun'iy ravishda yaratiladigan vositalarning o'ziga xos sistemasi yordamida bevosita aks ettirilishi, qayta hosil qilinishiga qaratilgandir.

r) «Olam va odam» tizimida dunyoni anglash, subyekt va obyekt o'rtasidagi munosabatlar dialektikasi gnoseologiya shug'ullanadigan masalalar ko'lamini belgilaydi. Bu masalalar insonning bilish faoliyatidan iborat eng umumiy mavzuni tashkil qiladi.

Xulosa qilib aytish kerakki, inson o'zining bevosita borligini, mavjudligini uni qurshab turgan dunyo bilan doimiy aloqada amalga oshiradi. Dunyoda yashash va optimal moslashish uchun inson, uning aql-idroki va hislari tashqariga, ya'ni dunyoni bilishga qaratilgan. Chunki, insonning dunyoni o'zlashtirishi birinchi

navbatda uni o'rganish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal qilinishiga bog'liq. Shunga ko'ra, insonning bilish jarayonini tabiiy, tarixiy va ijtimoiy jihatlar ajratilib ko'rsatiladi. Maqsad bilishning maqsadi va vazifasi turli hodisalarni o'rganish yo'li bilan ularning chuqur, turg'un, belgilovchi tomonlari va qirralarini, ularning mohiyatini ochib, haqiqatni anglab olishdan iborat. Ya'ni, "Bir haqiqatni ochiq tan olishimiz lozim: vaqt o'tishi bilan islohot jarayonlari tobora kengayib bormoqda, shiddatli zamon oldimizga yana-da ulkan vazifalarni qo'ymoqda. Hayotning o'zi bizni ko'p narsaga o'rgatmoqda. Shu sababli biz doimiy izlanishdamiz"[1].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Mirziyoev SH. Yangi O'zbekiston demokratik o'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda. "Yangi O'zbekiston" gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorovning savollariga javoblari // "Yangi O'zbekiston" gazetasining 2021-yil 17-avgust soni.
2. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. – Тошкент: «Файласуфлар миллий жамияти нашриёти», 2004. – Б.6-7.
3. Хаккулов Н. К. САМАРКАНД ЗЕМЛЯ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ ДЖАДИДОВ //Conferencea. – 2022. – С. 48-52.
4. Qahramonovich H. N. WORTHY DESCENDANTS OF THE SAMARKANDIANS: ENLIGHTENERS JADIDS //World Bulletin of Social Sciences. – 2022. – Т. 13. – С. 37-40.
5. Bekbutaevna B. M. IMPROVEMENT OF INNOVATIVE MECHANISMS OF THE ORGANIZATION OF SOCIAL EDUCATION IN FAMILIES //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 7. – С. 36-39.
6. Bekbutaevna B. M. Family education of a child: The past and present. – 2021.
7. Махмудова М. ОИЛА ТАРБИЯСИ АСОСЛАРИ //Scienceweb academic papers collection. – 2020.
8. Каршибаева У., Махмудова М. Катта умидлар ва шум бола асарларида макон ва инсон //Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2019. – №. 4 (73). – С. 24-27.
9. Utkirovna J. N. POSSIBILITIES OF USE OF FOLK PEDAGOGY IN THE FORMATION OF INDIVIDUAL AND PERSONAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 10. – С. 66-69.
10. JAMALOVA N. BAXTLI HAYOT KECHIRISH OMILLARI //Scienceweb academic papers collection. – 2018.
11. JAMALOVA N. Pedagogical Conditions for the Development of Individual-Personal Characteristics of Students of a Higher Educational Institution //PINDUS Journal of Culture, Literature, and ELT (PJCLE). – 2022.

EKSTREMAL VAZIYATLARDA PSIXOLOGIK YORDAM MODELI

Boqiyeva Kamola Alisher qizi

GulDU "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekstremal vaziyatlarga tushib qolgan shaxs xususiyatlari, reaksiyalari, favqulodda holatlarda insonlarga ko`rsatiladigan psixologik yordam modeli hamda usullari tavsiflangan. Ekstremal vaziyatlar yuzaga kelganda shaxs emotsional barqarorligini ta`minlash bo`yicha ko`rsatmalar belgilab berilgan hamda xavotirlanish va stress holatlarida o`z vaqtida ko`rsatiladigan psixoprofilaktik xizmatning ahamiyati va dolzarbligi to`g`risida ma`lumotlar keltirilgan.

Annotation. This article describes the characteristics of a person in extreme situations and his reactions, the model and methods of psychological assistance provided to people in emergency situations. The article includes a) instructions for ensuring the emotional stability of a person in extreme situations b) information about the importance and relevance of the psychoprophylactic service which was provided in cases of anxiety and stress.

Аннотация. В данной статье описаны особенности человека в экстремальных ситуациях и его реакции, модель и методы психологической помощи, оказываемой людям в чрезвычайных ситуациях. В статью включены а) указания по обеспечению эмоциональной устойчивости человека в экстремальных ситуациях б) сведения о важности и актуальности психопрофилактической службы, оказываемой при тревоге и стрессе.

Kalit so'zlar: ekstremal holat, psixologik debriefing, model, psixoterapiya, intervensiya, psixologik yordam turlari, psixoprofilaktika.

Ключевые слова: экстремальная ситуация, психологический дебрифинг, модель, психотерапия, интервенция, виды психологической поддержки, психопрофилактика.

Key words: extreme situation, psychological debriefing, model, psychotherapy, intervention, types of psychological support, psychoprophylaxis.

Modellar fan va amaliyotning asosiy va samarali vositalaridan hisoblanadi. Chunki ular o`rganilayotgan hodisani yaxlit ko`rsatish imkoniyatini beradi. Tadqiqot maqsadlariga qarab, model deganda: 1) ma'lum jarayon, hodisa yoki ob'ektning tavsifi, sxemasi, tasviri (bu holda kasbiy faoliyat turi) tushuniladi; 2) o'zaro bog'liq elementlarning yaxlit tizimi; 3) mini nazariya; 4) aniq bosqichma-bosqich harakatlar sxemasi. Har qanday potentsial foydali model ko'plab o'zaro bog'liq elementlarni o'z ichiga oladi. Modelga qo'yiladigan talablar: optimallik-modelda faqat qiymati faoliyat yo'nalishini belgilaydigan xossa va munosabatlarni ifodalash mumkin; ko'rinish; vazifaga bog'liqlik; qonuniyatlar, ijtimoiy-madaniy xususiyatlar, psixo-fiziologik va boshqa xususiyatlarni hisobga olish. Modellar statik, dinamik, funktsional va boshqalarga bo'linadi.

Ekstremal vaziyatlarga tushib qolgan insonlarga ko`rsatiladigan shoshilinch psixologik yordam modeli bu - o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan psixolog

harakatlarining maxsus tizimi va asosidir. Ekstremal psixologik yordam modelini ishlab chiqishdan maqsad uning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflashdan iborat. Ushbu maqolada taklif qilingan ekstremal psixologik yordam modeli, birinchi o'rinda, statik ko'rinishga ega. Ushbu model muayyan holatda ya'ni, diagnostika va yordam usullarini belgilaydigan mijozning holati va boshqa xususiyatlari, vazifalari va boshqalar ma'lum bo'lganda ishlay boshlaydi (tizimning barcha komponentlari o'zaro ta'sir qila boshlaganda dinamik holatga o'tadi).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi (PF-60-son) farmoni 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining oltinchi “Milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish” yo'nalishining 79-80-81-82 maqsadlari zahirida turli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ekstremal vaziyatlarning profilaktikasi hamda aholiga ko'rsatiladigan psixologik yordam shakllari belgilab berilgan. Xususan:

“82-maqсад. Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishning samarali mexanizmlarini shakllantirish bo'yicha:

Ekstremizm va terrorizmni keltirib chiqaruvchi omillarning oldini olishga qaratilgan preventiv mexanizmlarni takomillashtirish, ijtimoiy-ma'naviy muhitni yaxshilash, yot g'oyalar ta'sirini oldini olish va *ularning ta'siriga tushib qolganlar bilan tizimli ishlash* orqali ularning muammolarini bartaraf etish. Aholi, ayniqsa yosh avlodda terrorizm va ekstremizm mafkurasiga qarshi *qat'iy va barqaror immunitetini shakllantirish*” [1].

Psixologik yordam usullari ko'plab sub'ektiv va ob'ektiv omillarga bog'liq: individual psixologik xususiyatlar, hayotiy tajriba, shaxsning (yoki guruhning) holati, ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansubligi (yoshi, etnik-madaniy va boshqalar), xarakter xususiyatlari va holatlarning jiddiyliги, travmatik hodisadan keyin o'tgan vaqt va boshqalar. Ekstremal psixofiziologik yordam deganda vaziyat talablariga javob beradigan professional usullardan foydalangan holda inqiroz yoki favqulodda hodisa natijasida jabrlangan shaxs yoki odamlar guruhining hozirgi psixologik, psixofiziologik holatini va salbiy hissiy tajribasini tartibga solishga qaratilgan qisqa muddatli chora-tadbirlar tizimi tushuniladi. Ruhiy zo'riqish uchragan insonlarga yordam ko'rsatishning asosiy maqsadlari jabrlanganlarning ahvolini barqarorlashtirish, o'tkir og'riq belgilarini yo'q qilish yoki kamaytirish va mustaqil faoliyatni tiklashdir [Fedunina N.Yu.,].

Shoshilinch psixologik yordam ko'rsatish uchun favqulodda vaziyatlarda psixologlarni jalb qilish zarurati asta-sekin paydo bo'ldi. L.Krok ekstremal holatlarda tezkor psixologik yordam xizmatini tashkil etish zarurligiga ishora qilib, dastlabki bosqichlarda bevosita voqea joyida psixologik yordam olgan jabrlanuvchilar ruhiy asoratlardan ancha kamroq azob chekishini qayd etadi .

M.A.Kryukova ekstremal vaziyatlarda qo'rquv va xavotirlanish oqibatida tegishli xavf guruhiga kiruvchi insonlar toifasini tasniflaydi: shok holatidagi odamlar, stupor; qo'llab-quvvatlay oladigan qarindoshlari bo'lmagan odamlar; bolalarini yo'qotgan ota-onalar; o'z qarindoshlarini qidirayotgan odamlar, ular o'lganlar orasida bo'lishi mumkinligiga ishonish uchun sabablar topadigan,

yaqinini yo'qotgan va shu bilan birga jiddiy(yurak va psixosomatik) kasalliklarga duchor bo'lgan odamlar, favqulodda vaziyatda agressiyani namoyon qilib, hujum qilishlari mumkin. Bundan tashqari, keyingi o'rinda ishonish mumkin bo'lgan bir guruh "resurs" odamlarini ajratib ko'rsatish kerak. Bularga favqulodda vaziyatda vaziyatni baholash va nazorat qilish, jabrlanganlarga har tomonlama yordam ko'rsatish va shu bilan o'ta og'ir sharoitlarda o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish imkoniyati va ehtiyojini etkazish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslar kiradi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, kognitiv sohada jarayonlar darajasida o'zgarishlar (sezgi, e'tibor, fikrlash, xotira va natijada idrok etishning buzilishi), shuningdek, qaror qabul qilish, nazorat qilish, tartibga solish jarayonlarining buzilishi kuzatiladi.

Somato-vegetativ kasalliklar: uyqu buzilishi, ishtaha, vazn yo'qotish (yoki o'sish), energiya tonusi, yuzning oqarishi yoki qizarishi kuzatiladi, terlash kuchayadi, mushaklarning kuchlanishi, tremor, titroq yoki aksincha, letargiya kuzatiladi.

Konativ (xulq-atvor) sohada ko'pincha xatti-harakatlarning tartibsizligi kuzatiladi, bu yo nazoratni yo'qotishdan, maqsadsiz faoliyatda yoki passivlikda (so'nadigan reaksiya) ifodalangan xatti-harakatlarning maqsadga muvofiqligidan iborat. Agar biz o'zaro ta'sir, muloqot, munosabatlarning tabiati haqida gapiradigan bo'lsak, unda bu sohalarda tajovuzkor xatti-harakatlar (har doim ham oqlanmaydi), nizolar, aybdorlarni qidirish, begonalashuv mavjud.

Psixotravmatik hodisalardan omon qolganlarga psixologik yordam ko'rsatish usullari (fojiali hodisadan keyin o'tgan vaqt omiliga ko'ra):

Ekstremal vaziyatlarda insonlarga ko'rsatiladigan psixologik yordam turlari	
<i>Ekstremal vaziyat sodir bo'lgan vaqtda yoki undan biroz so'ng o'tkaziladigan yordam</i>	<i>Uzoq bosqichli-psixologik travmalarga ega insonlarga ko'rsatiladigan yordam(klassik metodlar)</i>
Shoshilinch - "psixologik yordam ko'rsatilishigacha tashkil etiladigan yordam"	Kognitiv-bixevioral terapiya
Psixologik yordam - emotsional qo'llab-quvvatlash	Psixodinamik terapiya
Yo'naltirish – boshqarish	O'yin psixoterapiyasi
Ma'lumot almashinish	Artterapiya
Intervensiya – psixologik aralashuv	Geshtalt terapiya.Psixodramma
Negativ sotsial-psixologik mexanizmlar(xavotirlanish, mish-mishlar, psixologik yuqumlilik)ni aniqlash va ularni boshqarish(neytralizatsiya).	Simvoldrama:katatimno-imaginativ psixoterapiya
Psixologik debriefing	Gumanistik-ekzestensial terapiya
Psixik regulatsiya va o'z-o'zini boshqarish, nazorat qila olish qobiliyatini shakllantirish	Neyrolingvistik programmashtirish(NLP)

Psixologik debriefing - bu favqulodda va ekstremal vaziyatlarga javob berish, qayta ishlash va oqibatlarini minimallashtirish bo'yicha olib boriladigan ishning

guruhiy shakli. Debrifing texnikasining rivojlanishi J. Mitchell (AQSh) va A. Diregrova (Norvegiya) nomlari bilan bog'liq. Uni travmatik hodisadan 24-72 soat o'tgach o'tkazish maqsadga muvofiqdir (uni psixolog bo'lmaganlar ham bajarishi mumkin). Ushbu usulning mohiyati psixologlar F. Parkinson, N.G. Osuxova, L.V. Trubitsina, N.Yu. Fedunina, O.I. Shex, E.M. Cherepanova va boshqalar. Guruhiy muhokama o'tkazish orqali empatiya, hissiy munosabatlar almashinuvi, shuningdek, o'tgan voqealarni hayot tajribasiga tayanib qayta qurish sodir bo'ladi. Birgalikda muhokama qilish jarayonida "umumiy xotira fondi" shakllanadi, undan hamma o'zidagi bo'shliqni to'ldiradigan ma'lumotlarni oladi. Guruhning bir a'zosi tomonidan bildirilgan his-tuyg'ular boshqalarda aks etadi, yangilarini uyg'otadi. Bularning barchasi guruhni birlashtiradi, bu sodir bo'lgan voqealarni yaxshiroq tushunish, tushunish, javob berish, his-tuyg'ularini qabul qilish va vaziyatni yengish imkonini beradi.

Psixik regulyatsiya va o'zini o'zi boshqarish (PSR). Ekstremal, travmatik holatlarda tashvish darajasi keskin ko'tariladi, muskullar tonusining ortishi, tananing turli qismlarida og'riqlar va nafas olish yetishmovchiligi paydo bo'ladi. PSR - bu o'zini o'zi boshqarish jarayoni, sub'ektning funktsional holati va xatti-harakatiga o'zini o'zi ta'sir qilishi. Ruhiiy o'zini o'zi boshqarish muammosining turli tomonlarini nazariy asoslash, uni amalga oshirishning turli uslubiy usullari tavsifini V.M. Bekhtereva, H.M. Alieva, V.A. Bodrova, G.S. Belyaeva, L.P. Grimak, L.G. Wild, E. Jacobson, A.B. Leonova, I.A. Kopylova, A.S. Kuznetsova, X. Lindemann, V.S. Lobzina, V.I. Medvedev, I.G. Shultz va boshqalarning tadqiqotlarida topish mumkin.

V.A. Bodrov PSRning quyidagi usullarini ajratadi:

1) o'z-o'zini nazorat qilishning dastlabki ko'nikmalarini shakllantirish, mushaklar tonusini va nafas olish ritmini nazorat qilish, o'z-o'zini nazorat qilish, diqqatni tartibga solish va boshqalar; 2) autogen mashqlar; 3) meditatsiya; 4) desensibilizatsiya (yuqori darajadagi tashvish va spetsifik qo'rquv(fobiya)ni kamaytirish); 5) kognitiv qayta qurish (o'z-o'zini hurmat qilish, o'zini o'zi tasdiqlash uchun fikrlash usullarini o'zgartirish); 6) biofeedback usuli (funktsional holatni uning fiziologik va psixofiziologik parametrlarini nazorat qilish va boshqarish orqali tartibga solish [3]. Bu usullar nafaqat stressning rivojlanishi davridagi travmatik hodisalardan keyin, balki hodisalardan oldin ham qo'llaniladi. Stressni korreksiya qilish uchun refleksoterapiya, musiqa, biblio-, aroma-, landshaft terapiyasi, elektrofiziologik, farmakologik, fiziologik-gigiyenik, fiziologik tartibga solish (massaj, hammom, dush) yordamida tashqi ta'sirlar ham qo'llaniladi. Biroq, har bir kishi intuitiv ravishda relaksatsiya qilishning "o'ziga xos" usullariga murojaat qiladi (musiqa tinglash, dush olish, diqqatni o'zgartirish bilan faol yoki passiv dam olish.

Xulosa. Shunday qilib, ekstremal vaziyatlar psixologiyasi hamda turli favqulodda vaziyatlarda insonlarga ko'rsatiladigan psixologik yordam usullari haqida bilim ko'nikma va malakalarga ega bo'lish - shaxsning ham jismonan, ham ruhan sog'lom bo'lib kamolga yetishlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, har

bir inson umri davomida o'zi uchun o'ta og'ir bo'lgan turli xil vaziyatlarni boshidan kechiradi. Turli yosh davrlaridagi insonlarga ekstremal vaziyatlarda muammoning to'g'ri yechimini topishlarida ko'maklashishimiz va ularni stressli vaziyatlardan oson chiqa olish mahoratini egallashida bir vosita bo'lmog'imiz darkor. Ekstremal vaziyatlarda (o'tkir affektiv reaksiya, vahima holati, fobik holat, intoksikatsiya tajovuzkorligi holati) ularning namoyon bo'lish asoslarini hisobga olgan holda shoshilinch psixologik yordam ko'rsatishning bosqichma-bosqich algoritmlarini shakllantirishdir. Ishda psixologik ta'sir qilish usullari qo'llaniladi. Natijada, ekstremal vaziyatlarda shoshilinch psixologik yordam ko'rsatishning to'rt bosqichli algoritmi keltirilgan.

O'tkir affektiv reaksiyalarda shoshilinch psixologik yordam ko'rsatish algoritmi ishning olti bosqichini o'z ichiga oladi: triggerlarning ta'sirini neytrallash, holatning intensivligini tezkor baholash, vegetativ reaksiyalar intensivligining pasayishini tezkor baholash, relaksatsiya, ong chegaralarini kengayishi, tavsiyalar.

Vahima(panik) holatida shoshilinch psixologik yordam ko'rsatish algoritmi ishning besh bosqichini o'z ichiga oladi: qo'zg'atuvchilarning ta'sirini zararsizlantirish, vaziyatning og'irligini aniqlash va uning boshlanishi gipotezasini ishlab chiqish, nafas olish texnikasi, mushaklarning relaksatsiyasi va tavsiyalar.

Fobik holatda shoshilinch psixologik yordam ko'rsatish algoritmi ishning olti bosqichini o'z ichiga oladi: qo'zg'atuvchilarning ta'sirini neytrallash, holatning og'irligini aniqlash va uning boshlanishi gipotezasini ishlab chiqish, kinestetik metodlar, odatiy tana holatini tuzatish, vizualizatsiya va tavsiyalar. . Intaksikatsion agressiya holatida shoshilinch psixologik yordam ko'rsatish algoritmi ishning to'rt bosqichini o'z ichiga oladi: agressiyani to'xtatish, agressiyani qo'rquv bilan almashtirish, psixofizik regulyatsiya, jismoniy o'zini o'zi boshqarish. Ekstremal vaziyatlarda psixologik xizmat xodimlarining harakatlarining algoritmizatsiyasi favqulodda vaziyatlarda tibbiy-psixologik tuzilmalar xodimlarining harakatlarining aniq ketma-ketligi va o'zaro ta'siri zarurati bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son.28.01.2022.
2. Kryukova M.A. Professiogramma spsatatelya. M.: Rossii MCHS 2000.
3. O.R.Avezov. Ekstremal vaziyatlarda oilaga psixologik xizmat ko'rsatish amaliyoti. PEDAGOGIK MAHORAT 3 (No. 13), 145-150
4. Olimov L.Y., Mahmudova Z.M. Ekstremal vaziyatlarda koping xulq-atvor va strategiyalar namoyon bo'lishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 3 son 98-106 b.
5. F.F.Usmonov, Z.S.Elov. Suicide – as a global problem facing humanity. web of scientist: international scientific research journal. Volume 3, Issue 2, Feb., 2022 349354

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Топилдиев Воҳиджон Раҳимжонович

*Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Фуқаролик
жамияти ва ҳуқуқ таълими” кафедраси профессори юридик фанлари
доктори, профессор
vtopildiev@mail.ru*

Аннотация. Муаллиф мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимида олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар, таълим жараёнларини жаҳон андозаларига мослаштириш ва турли таълим шакллари билан бир қаторда масофавий таълим шаклини амалиётга киритилганлиги унинг ҳуқуқий асослари, афзалликлари ва камчиликларини илмий назарий жихатдан ёритиб берган.

Калит сўзлар: Таълим, масофавий таълим, синхрон ўқитиш, асинхрон ўқитиш, мультимедиа воситалари, ахборот-коммуникация технологиялари, интерактив аудио, видеоконференция, ўзаро мулоқот, электрон почта.

Аннотация. В данной статье автор разъяснил правовые основы, преимущества и недостатки дистанционного образования наряду с широкомасштабными реформами, адаптацией образовательных процессов к мировым стандартам и внедрением различных форм образования в системе высшего образования Республики Узбекистан.

Ключевые слова: Образование, дистанционное обучение, синхронные обучение, асинхронные обучение, мультимедийные средства, информационно-коммуникационные технологии, интерактивное аудио, видеоконференция, взаимодействие, электронная почта.

Annotation. In this article, the author explained the legal framework, advantages and disadvantages of distance education along with large-scale reforms, adaptation of educational processes to world standards and the introduction of various forms of education in the higher education system of the Republic of Uzbekistan.

Key words: Education, distance learning, synchronous learning, asynchronous learning, multimedia, information and communication technologies, interactive audio, videoconferencing, interaction, email.

Маълумки масофадан туриб таълим олиш бундан бир неча асрлар олдин, яъни XVIII асрда Европада вужудга келган. Таълим олувчилар тегишли материаллар ва топшириқларни педагоглардан почта орқали олишган ва ўзлари томонидан бажарилган ишлар ва топшириқларга ёзилган шархларни қайта почта орқали юборишган.

Масофадан туриб таълим олиш тизимини ривожланишига Британиялик олим Айзек Питман жуда катта хисса қўшган. У 1840 йилда почта орқали стенографик ёзув бўйича ўз ўқувчиларига шифрланган матнларни юборган ва улар томонидан бажарилган ишларни текшириш учун қабул қилиб олган. Ўша даврдан бошлаб масофадан туриб таълим олиш амалиёти кириб келган

ва бугунги кунда масофадан туриб ўқиш масаласи долзарблик касб этмоқда. Кейинчалик масофадан туриб ўқиш ва таълим олиш АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия ва бошқа давлатларида ривожлана бошлади.

Дунёда оммавий ахборот воситаларини ривожланиши масофадан туриб таълим олиш учун кенг имкониятларни яратиб берди.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги Фармони билан “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси” қабул қилинди¹⁰. Ушбу ҳужжатга интеллектуал тараққиётни жадаллаштириш, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш, илмий ва инновацион фаолиятни самарали ташкил этиш ҳамда халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш мақсадида фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини ривожлантириш сингари вазифалар асос қилиб олинди. Концепциянинг мазмуни мамлакатимиз олий таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини акс эттиради. Унда олий ўқув юртларида қамров даражасини кенгайтириш ҳамда таълим сифатини ошириш, рақамли технологиялар ва таълим платформаларини жорий этиш, ёшларни илмий фаолиятга жалб қилиш, инновацион тузилмаларни шакллантириш, илмий тадқиқотлар натижаларини тижоратлаштириш, халқаро эътирофга эришиш ҳамда бошқа кўплаб аниқ йўналишлар белгилаб берилган. Буларнинг барчаси таълим жараёнини янги сифат босқичига кўтариш учун хизмат қилади.

2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида¹¹ тўртинчи устувор йўналиш айнан таълим соҳасига қаратилганлиги мамлакатимизни ривожланишнинг янги босқичига олиб чиқиш, юқори салоҳиятли кадрлар авлодини шакллантириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттиришга хизмат қилади. Айниқса унда белгиланган қуйидаги мақсадлар:

а) Олий таълим билан қамров даражасини 50 фоизга етказиш ва таълим сифатини ошириш бўйича:

Кадрлар буюртмачилари таклифлари асосида қабул параметрларини 2022 йилда ошириш.

2022 йилда ёшларни олий таълим билан қамров даражасини 38 фоизга етказиш.

Тўлов-контракт асосида ўқишга қабул қилиш параметрларини олий таълим муассасалари томонидан мустақил белгилаш тартибини жорий этиш.

¹⁰Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон; 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 09.11.2021 й., 06/21/3/1037-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон)

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 60-сон Фармони. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон)

2026 йилда қабул кўрсаткичини камида 250 мингга етказиш.

Давлат олий таълим муассасаларига академик ва молиявий мустақиллик бериш, шу жумладан улар томонидан меҳнатга ҳақ тўлаш, ходимлар сони, тўлов-контракт миқдори ва таълим шаклини мустақил белгилаш амалиётини йўлга қўйиш.

Давлат олий таълим муассасаларининг тегишли ҳуқуқ ва ваколатларини аниқ белгилаш.

б) 2026 йилга қадар 10 та салоҳиятли олий таълим муассасасини QS ва THE халқаро рейтингларига киришга мақсадли тайёрлаш бўйича:

Олий таълим муассасаларининг QS ва THE халқаро рейтингларига кириши учун мақсадли дастурни ишлаб чиқиш.

10 та салоҳиятли олий таълим муассасасини танлаш.

Салоҳияти ва ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, халқаро рейтингларга киритиш бўйича 5 йилга мўлжалланган мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш.

в) Қарийб 100 минг ўринли талабалар турар жойларини барпо этиш бўйича:

Талабалар турар жойларини давлат-хусусий шериклик асосида барпо этишда лойиҳаларни молиялаштиришнинг мақбул усулларини йўлга қўйиш.

2022 йилда 18 800 ўринли 47 та талабалар турар жойларини барпо этиш.

2026 йилга қадар 72 400 ўринли 181 та талабалар турар жойларини барпо этиш натижасида талабаларни ётоқхона билан таъминлаш даражасини 60 фоиздан ошириш.

г) 2026 йилгача нодавлат олий таълим ташкилотлари сонини камида 50 тага етказиш бўйича;

2022 йилда Навоий, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари ва Тошкент шаҳрида камида 1 тадан нодавлат олий таълим ташкилотини ташкил этиш орқали уларнинг жами сонини 34 тага етказиш.

Қорақалпоғистон Республикасида 5 та нуфузли маҳаллий ва хорижий олийгоҳларнинг филиалларини ҳамда Тошкент вилоятида 5 минг нафар талабага мўлжалланган Нурафшон давлат университетини ташкил этиш.

Андижон вилоятида 4 та хусусий олийгоҳ ташкил этиш. Натижада худуддаги ёшларни олий таълим билан қамровини 23 фоиздан 50 фоизга етказиш.

Наманганда келгуси 5 йилда 7 та олийгоҳ ташкил этиб, жами олий ўқув юртлари сонини 10 тага етказиш.

Самарқанд шаҳрида 20 минг нафар талабага мўлжалланган «Ёшлар шаҳарчаси»ни барпо этиб, унда камида 4 та хорижий университетнинг филиал ва кампусларини жойлаштириш. Хорижий давлатларнинг етакчи техника университети билан биргаликда Самарқанд технология университетини ташкил этиш.

Урганч давлат университети қошида Муҳаммад Ал-Хоразмий номидаги халқаро математика маркази ва жамғармасини, Ўзбекистон давлат

хореография академиясининг Урганч филиали ва унинг қошида Урганч бошланғич рақс санъати мактаб-интернатини ташкил этиш.

2026 йилга қадар республика ҳудудларида камида 1 тадан нодавлат олий таълим ташкилотларини ташкил этиш орқали уларнинг сонини 50 тага етказиш.

д) «Эл-юрт умиди» жамғармаси орқали эркин ва ижодий фикрлайдиган ёшларни нуфузли хорижий олийгоҳларга ўқишга юбориш кўламини 2 бараварга ошириш, бунда ёшларнинг 50 фоизини техник, аниқ фанлар ва IT соҳаларига ўқитиш бўйича:

Хорижий давлатларнинг энг нуфузли университетларида бакалаврият, магистратура ва докторантурада таълим олиш учун очиқ саралаш танловларини ўтказиш.

Хорижий олий таълим муассасаларининг бакалаврият, магистратура ва докторантура таълим дастурларида қатнашиш мақсадида Жамғарма томонидан очиқ танлов эълон қилиш ва ўтказиш.

Бугунги кунда Ўзбекистон таълим тизимида олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар таълим жараёнларини жаҳон андозаларига мослаштиришни ва энг самарали усулларга асосланишни тақозо этмоқда.

Ўзбекистон таълим тизимида сезиларли ўзгаришлар рўй бераётган, таълим жараёнини ташкил этишнинг назарий ва амалий жиҳатдан такомиллашиб бораётган бир вақтда турли таълим шакллари қатори масофадан ўқитишнинг талабалар билан ишлашда кенг қўлланилаётганлиги қувончли ҳол. Албатта, таълим тизимининг асосий мақсади ҳам етук, малакали, маънавиятли, маърифатли, мустақил фикр юрита оладиган рақобатбардош кадрларни тайёрлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги Қонунининг 16-моддасида масофавий таълимга қўйидаги норма белгилаб қўйилган: Масофавий таълим ўқув режалари ва ўқув дастурларига мувофиқ таълим олувчилар томонидан зарур билим, малака ва кўникмаларни ахборот-коммуникация технологияларидан ҳамда Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланган ҳолда масофадан туриб олишга қаратилган¹².

Масофавий таълим - узлуксиз таълим тизимининг шакли бўлиб, у инсоннинг таълим ва ахборот олиш ҳуқуқини амалга оширишга қаратилган. Ҳозирда ҳаётнинг деярли барча соҳалари компьютер ва ахборот технологиялари таъсирида тубдан ўзгарди. Бу каби ўзгариш таълим соҳасида ҳам ўз аксини топди ва анъанавий таълим шакллари билан бир қаторда, замонавий ахборот-коммуникация технологияларига асосланган масофавий таълим шакли ҳам пайдо бўлди.

¹² Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги "Таълим тўғрисида"ги қонуни. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон)

Масофавий таълим – бу муайян нуқтадан ахборот-коммуникация воситалари (видео, аудио, компьютер, мультимедиа, радио, телевидение ва хоказолар.) ёрдамида таълим хизматларини кўрсатиш, таълимий маҳсулотларни тарқатиш ва етказиб беришдан анъанавий ҳамда инновацион шакл, метод, воситаларга асосланган ҳолда таълим ресурсларидан фойдаланишга йўналтирилган таълим.

Америка Кўшма Штатлари Масофавий Таълим Ассоциацияси (USDLA) таърифига кўра, масофавий ўқитиш технологиядан қатъи назар, масофадан туриб амалга ошириладиган ҳар қандай воситачилик йўриқномасидир. Амалий нуқтаи назардан, бугунги кунда масофавий таълимни ташкил этувчи нарсаларнинг аксарияти электрон воситалар ёрдамида амалга оширилади. Ўқитиш дастурлари нафақат компьютерлар, балки сунъий йўлдошлар, видео телефонлар, интерактив графикалар, жавоб терминаллари ва бошқалардан фойдаланади.

Масофавий таълим – масофадан туриб ўқув ахборотларини алмашувчи воситаларга асосланган, ўқитувчи махсус ахборот муҳит ёрдамида, аҳолининг барча қатламлари ва чет эллик таълим олувчиларга таълим хизматларини кўрсатувчи таълим мажмуасидир.

Республикамизда масофавий таълим шаклини амалиётга киритиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 3 октябридаги «Олий таълим ташкилотларида масофавий таълим шаклини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 559-сон Қарори қабул қилинди¹³. Мазкур қарор билан «Олий таълим ташкилотларида масофавий таълимни ташкил этиш тартиби тўғрисида» ги Низом амалга киритилди.

Мазкур Низомда масофавий таълим - талаба ва таълим берувчининг ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишига, интерактив аудио ва видеоконференциялар орқали маълум вақт орасида ўзаро мулоқотда бўлишига, электрон почта орқали тўғри ва тескари алоқа ўрнатишига, жумладан хабарларни юбориши ва қабул қилишига мўлжалланган, билим ва кўникмаларни, ўқув дастурларини масофадан туриб ўзлаштиришга йўналтирилган таълим шакли эканлиги белгилаб қўйилди ҳамда олий таълим ташкилотларида масофавий таълимни ташкил этиш учун қуйидагилар:

масофавий таълимни бошқариш бўйича дастурий таъминот «**Learning Management System**» платформаси;

интернет жаҳон ахборот тармоғига уланиш ва ундан фойдаланиш имкониятини таъминлайдиган ахборот-коммуникация инфратузилмаси;

ўқув йили учун мўлжалланган ўқув контенти;

ўқув режа ва дастурлардаги барча фанлардан масофавий таълим технологияларидан фойдаланиш орқали амалга ошириладиган, ўқув

¹³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 3 октябридаги «Олий таълим ташкилотларида масофавий таълим шаклини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 559-сон Қарори. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 04.10.2022 й., 09/22/559/0884-сон).

контентини қамраб оладиган электрон ўқув-методик мажмуалар, шунингдек, илмий ва ўқув адабиётларининг электрон базаси;

санитария қоидалари, нормалари ва гигиена нормативларига мувофиқ компьютер техникаси билан жиҳозланган алоҳида бино ёки аудиториялар;

масофавий таълимнинг техник ва дастурий компонентлари ишлашини ва ривожланишини таъминлайдиган тегишли маълумот ва малакага эга муҳандис-техник ходимлар;

юкламаси режадаги талабалар сонига мўлжалланган, таълим ташкилотига мулкӣ ёки камида 5 йил муддатга тузилган ижара шартномаси асосида тегишли бўлган, мамлакат ҳудудида жойлашган сервер қурилмаси;

таълим ташкилоти тўғрисидаги барча ахборот, жумладан, ташкилот низоми ёки устави, ўқув режа ва дастурлар, педагог кадрлар ҳақида маълумот, академик календарь жойлаштирилган расмий веб-саҳифа ва хоказолар бўлиши белгилаб берилди.

Масофавий таълим иккита асосий тоифага бўлинади:

синхрон;

асинхрон;

Ўқув материаллари, масофавий ўқитиш дарсларида масофавий таълим субъектлари ўртасидаги алоқа видео, аудио, график ва матнли маълумотларни синхрон ёки асинхрон узатиш ҳисобига таъминланади. Масофавий таълимдан фойдаланувчилар мазкур икки тушунча ўртасидаги фарқни тушунишлари керак. Масофавий таълимнинг ҳар хил турлари ушбу тушунчалардан бирига ёки иккаласига ҳам киради.

Синхрон "бир вақтнинг ўзида" деган маънони англатади. **On-line** режимида (синхрон) ўқитиш – масофадан туриб реал вақт режимида машғулотларни олиб боришни англатади. Бу онлайн жонли мулоқот талаб қилади. Бунга эришиш учун телеконференция каби технологиялардан фойдаланилади. Синхрон таълим масофавий ўқитишнинг бошқа шаклларига караганда камроқ мослашувчанлигини исботлайди.

Синхрон ўқитиш – реал вақтда электрон шаклда ўқитиш. Бундай ўқитишни ташкил этиш воситаларига видеоконференция, чат, вебинар ва бошқа воситалар киради. Бу каби воситалар асосида ўқиш жараёни реал вақт режимида амалга оширилади.

Асинхрон масофавий таълимга келсак? Талабалар ҳафталик муддатларда ўз тезлигида ишлаш эркинлигига эга, **off-line** режимида (асинхрон) ўқитиш – масофадан туриб электрон ўқув ресурсларини мустақил ўзлаштириш, амалий машғулотлари – умумлаштирувчи хусусиятга эга бўлган амалий машғулот. Асинхрон масофавий ўқитиш талабаларнинг ўзаро алоқалари учун кўпроқ имкониятлар билан бирга келади.

Асинхрон ўқитиш – бунда ўқитиш ҳар бир тингловчининг ўзи учун қулай бўлган турли вақтларда мустақил ўқиш шаклида амалга оширилади. Бундай ўқитишда таълим муассасасидан узоқда бўлган тингловчилар

мустақил равишда тегишли ўқув дастурлари бўйича ягона ўқув-методик материаллар асосида олиб борилади.

Масофавий таълимнинг афзалликлари қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Масофавий таълим очиқлик хусусиятига эга бўлиб, бу таълимни демократлаштириш ҳамда олий маълумот олиш имкониятининг ортиши орқали фуқароларнинг таълим олиш бўйича конституциявий ҳуқуқлари таъминлаш имконини бериши;

2. Ижтимоий аҳолининг барча ёшдаги турли қатламларини қамраб олиши (олий таълим ва малака ошириш тизимида ҳаттоки, турли ўқув курсларида машғулотларни масофадан туриб олиб бориш мумкинлиги);

3. Масофавий таълим иқтисодий жиҳатдан самарали бўлиб, бошқа анъанавий таълим турларига қараганда харажатлар ва тўловларнинг анча камлиги;

4. Талабаларнинг эҳтиёжлари ва психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда индивидуал ёндашувга асосланиши;

5. Талабаларда мустақил билим олиш, ўз устида ишлаш, ижодий ва интеллектуал салоҳиятни ривожлантириш кўникмаларини шакллантириши;

6. Юқори сифатли ахборот технологияларининг пайдо бўлиши ва ривожланишини таъминлаши;

7. Таълимда халқаро интеграцияни кучайишига, талабалар маълум бир вақтни, ўқиш жойини ва ўқув юртини ўз хоҳишига кўра танлаши мумкинлиги;

8. Махсус дастурлар ёрдамида амалга оширилган билимларни баҳолашнинг холислигини таъминлаш ҳамда талабаларнинг билиш қобилиятини такомиллаштириш имкониятларини кенгайтириши.

Юқорида келтирилган афзалликлар билан бирга масофавий ўқитишда бир қатор камчиликлар ҳам кўзга ташланади:

1. Ўқитувчи билан талабанинг орасида тўғридан-тўғри мулоқотнинг йўқлиги;

2. Талабаларда мустақил ишлаш кўникмаларининг етишмаслиги ва дарс вақтидан самарасиз фойдаланиш;

3. Норасмий (кўпинча уй шароитида) ўрганишда диққатни жалб қилиб олиш имкониятининг камлиги;

4. Масофадан ўқитиш тизимида тез-тез содир бўладиган техник муаммолар;

5. Мултимедиа воситаларининг етишмаслиги;

6. Талабаларнинг тайёргарлик даражасини назорат қилишнинг имкони йўқлиги;

7. Талабанинг имловий саводхонлигини ривожлантириш имконининг камлиги ва бошқалар¹⁴.

¹⁴ Маматалиев Т., Муродуллаев Ш. Масофавий таълимни самарали ташкил этиш шартлари. Амалий қўлланма – Т.:, 2022. – 29 б.

Ўзбекистон таълим тизимида сезиларли ўзгаришлар рўй бераётган, таълим жараёнини ташкил этишнинг назарий ва амалий жиҳатдан такомиллашиб бораётган ҳозирги вақтда турли таълим шакллари қатори масофавий таълим шаклининг кенг қўлланилаётганлиги назарий ва амалий жиҳатдан аҳамиятлидир.

Бир сўз билан айтганда мамлакатимизнинг барча соҳаларида ислоҳотларни амалга ошириш, одамларнинг дунёқарабини ўзгартириш, етук ва замон талабига жавоб берадиган мутахассис кадрларни тайёрлашни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Республикамизда таълим тизимини мустаҳкамлаш, уни замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта аҳамият берилмоқда¹⁵.

Ҳозирги кунда масофавий таълимнинг тамойиллари ва асосий вазифаларидан бири замонавий усуллар ва методологиялар асосида тақдим этилаётган билим сифатини бошқа таълим шакллариغا нисбатан тенг ва улардан кам бўлмаслигини таъминлашдан иборат бўлиши лозим.

Масофавий таълимнинг тамойиллари ва масофавий таълимни ташкил этишнинг асосий вазифалари қуйидаги схемада келтирилган.

¹⁵ Топилдиев В.Р. Олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари. -Т., 2018. 359 б.

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАМОЙИЛЛАРИ	МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ
Иштирокчиларнинг интерфаоллиги;	Талабаларнинг масофадан туриб таълим олиш ва интеллектуал қобилиятларини ривожлантиришга бўлган эҳтиёжини қондириш;
Талабаларнинг идентификация қилиниши;	Ўқув жараёнини ташкил этишнинг умумий, гуруҳ ва индивидуал шаклларининг уйғунлиги;
Янги ахборот-коммуникация технологияларини қўллашнинг педагогик мақсадга мувофиқлиги;	Кадрларнинг касбий даражасини ошириш ва уларнинг мустақил билим олишига қўмаклашиш;
Таълим беришнинг очиклиги ва мослашувчанлиги.	Талабаларга мамлакатнинг ҳар қайси худудида ва унинг ташқарисида таълим олишнинг тенг имкониятларини тақдим этиш; Таълим хизматлари экспортини кенгайтириш орқали таълим тизимининг жозибадорлигини ошириш.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, масофавий таълим шакли келажакда янада ривожланиб бораверади, бу эса таълим ташкилотлари ўртасида соғлом рақобатни кучайтиришига, хусусий таълим ташкилотларининг янада ривожланишига, масофавий таълим шакли бўйича ОТМларда қабул квоталарини оширишига, фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқини таъминланишига кенг имкониятлар яратиб беради.

Масофавий таълимга оид муносабатларни ҳар томонлама ўрганиш улар тўғрисида илмий асосланган назарий хулосалар ишлаб чиқиш, уларнинг моҳиятини англаб етиш, масофавий таълим шаклини мақсадли йўналтирилган ҳуқуқий тартибга солиш механизмини ишлаб чиқишга замин яратади деб ўйлаймиз.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.10.2019 й., 06/19/5847/3887-сон; 30.04.2020 й., 06/20/5987/0521-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 09.11.2021 й., 06/21/3/1037-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон)
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 60-сон Фармони. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон)
3. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги “Таълим тўғрисида”ги қонуни. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон)
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 3 октябридаги «Олий таълим ташкилотларида масофавий таълим шаклини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 559-сон Қарори. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 04.10.2022 й., 09/22/559/0884-сон).
5. Маматалиев Т., Муродуллаев Ш. Масофавий таълимни самарали ташкил этиш шартлари. Амалий қўлланма – Т.:, 2022. – 29 б.
6. Топилдиев В.Р. Олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари. -Т., 2018. 359 б.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARINING LINGVOMADANIY VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Baxriyeva N. Z.

SamDCHTI Katta o'qituvchisi

Zairova Khilola Olimovna

SamDCHTI magistranti

Annotation. This article covers the correlation of language and culture in the analysis of linguocultural aspects of Uzbek and English proverbs, and compares the similarities and differences between Uzbek and English through a comparative analysis of Proverbs representing the mentality of English and Uzbek peoples. It is also envisaged to divide the most active proverbs in English and Uzbek into thematic groups and conduct their semantic analysis.

Аннотация. В данной статье рассматривается соотношение языка и культуры при анализе лингвокультурных аспектов узбекских и английских пословиц, а также сравниваются сходства и различия между узбекским и английским языками посредством сравнительного анализа пословиц, представляющих менталитет английского и узбекского народов. Также предполагается разделить наиболее активные пословицы на английском и узбекском языках на тематические группы и провести их семантический анализ.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz maqollarining lingvomadaniy jihatlarini tahlil qilishda til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi yoritilgan hamda ingliz va o'zbek xalqlari mentalitetini ifodalovchi maqollarni qiyosiy tahlil qilish orqali o'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar qiyoslangan. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi eng faol maqollarni tematik guruhlarga bo'lish va ularning semantik tahlilini o'tkazish ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: maqolalar, lingvomadaniy jihatlar, mentalitet, semantik tahlil, yomon tomoni, paremiologiya, folklor.

Ingliz va o'zbek maqollarining semantik xususiyatlarini o'rganish jarayonida ayrim mavzulardagi maqollarning o'xshash va farqli tomonlarini ko'rib chiqdik. Ushbu maqolada eng faol maqollar har ikki tilda tahlil qilinadi va quyidagi xulosalarga keladi:

- Ingliz tilidagi maqolalarni o'zbek tiliga yoki o'zbekcha maqolalarni ingliz tiliga tarjima qilish va maqolalarning muqobil variantlarini taqdim etish jarayonida aniq ma'nosini saqlab qolish juda muhim. Shunday ekan, maqollar bilan ishlash ularning semantik xususiyatlarini, har bir maqolning asl ma'nosini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Aks holda, noto'g'ri tahlil qilingan maqol o'zining asl ma'nosini boshqa tilda to'liq anglatmasligi mumkin:

Inglizcha: *Actions speak louder than words.*

Ma'nosi: *So'zlardan ishlarning salmog'i baland.*

O'zbek maqoli: *Gap bilguncha – ish bil.*

Ingliz tili: *Handsome is that handsome does*

Ma'nosi: *Ishi go'zal odam, o'zi ham go'zaldir.*

O'zbek maqoli: *Ishing bo'lsa sharofat, Hech ko'rmaysan kasofat.*

• Ingliz va o'zbek tillarida mehnatkashlikka oid maqollarning mutlaq ko'pchiligi ma'no jihatdan bir-birini to'ldiradi. Har ikki tilda mehnatga oid maqolalar odamlarni mehnatkashlikka undaydi, dangasalik va istaksizlik insonning eng jirkanch kamchiliklari hisoblanadi, masalan:

Ingliz tili: *"A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds"*

O'zbek tili: *"Ish bilsang tuzarsan, bilmasang buzarsan"*

"Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar"

• Yaxshilik va yomonlik haqidagi ko'plab o'zbek va ingliz maqollari deyarli bir xil ma'noga ega. Faqat to'liq mos keladigan so'zlar ikkala tilda ham ishlatilmaydi. Tarjimada turli ma'noga ega bo'lgan maqollarni chuqur semantik tahlil qilish jarayonida bir xil ma'noga ega bo'lishi ko'p kuzatiladi. Yaxshilik va yomonlik haqidagi barcha ingliz va o'zbek maqollarida yaxshilik eng ulug' ezgulik sanalsa, yomonlik insoniyatning eng jirkanch va jirkanch jihati sifatida ko'rsatilgan, masalan:

Ingliz tili: *A bad beginning makes a bad ending*

O'zbek tili: *Yomonchilik bo'lganda, qor toza muz yog'ar.*

Ingliz tili: *A good beginning makes a good ending.*

O'zbek tili: *Yaxshi yil — bahoridan, Yomon kun — saharidan ma'lum.*

• Ingliz va o'zbek xalq maqollarida insonning asosiy vazifasi inson tabiatini ifodalashdan iborat bo'lib, hayvon obrazli maqollarda asosan insonning ijobiy va salbiy xarakterlari tasvirlangan:

a) **Ijobiy:**

• *Almost never killed a fly - Mushugiga ham pisht demaydi.*

• *Every bird likes its own nest – O'rgimchak ham o'z uyim der.*

• *Every dog has his day - Omadi kelsa, sichqon filni yengadi.*

b) **Salbiy:**

• *Fish in the air - Behuda harakat beburd qilar.*

• *All asses wag their ears - Ahmoq aql o'rgatar.*

• *All are not thieves that dogs bark at. - Bu hurishi - gumon tug'ishi.*

• *The cat the way to the kirk Jeach. Tulkiga rahm qilsang, Tovug'ingdan ajraysan.*

• Ingliz tilidagi maqollarning hayvon tasvirli o'zbekcha varianti bir xil hayvon nomi bo'lib, ishlatilmaydi yoki umuman hayvon nomining yo'qligi maqolning har ikki tildagi umumiy ma'nosiga ta'sir qilmaydi. Demak, ikki tildagi maqolalar o'rtasida jiddiy farq yo'q. Misol uchun:

Ingliz tili: *Let sleeping dogs lie.*

O'zbek tili: *Uxlayotgan itlarni uyg'otmang.*

Ingliz tilidagi ekvivalenti: *Do not press the tail of a sleeping snake.*

Maqolning ingliz tilidagi variantida "it" so'zi, o'zbekcha variantida esa "ilon" tasviri qo'llangan. Biroq bu o'zbek tilidagi maqolning ma'nosini o'zgartirmaydi.

Ingliz va o'zbek xalq maqollari xalq og'zaki ijodi paremiologiyasi yo'nalishida o'rganiladi va xalq og'zaki ijodining boshqa janrlaridan bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ya'ni, fikr aniq, to'liq xulosa, ixcham gap, muayyan gapning mantiqiy ketma-ketlikda ifodalanishi, o'tkir qutblilik tarzida ifodalanib, o'ziga xos va ko'chma ma'noda qo'llashga qodir. Qolaversa, maqollar ibratli, ibratli, ibratli jihatlarning ustunligi orqali ham o'zining umuminsoniy xususiyatini namoyon etadi. O'zbek va ingliz xalqlari mentalitetining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda o'zbek va ingliz maqollari ikki kishining o'xshash va farqli tomonlarini ko'rsatishi mumkin. O'zbek va ingliz xalq maqollarini tematik jihatdan tahlil qilib, o'zbek maqollaridagi barcha mavzularni ingliz xalq maqollarida ham uchratish mumkin degan xulosaga keldik. Maqollarning har ikki tildagi o'xshash ekvivalentlarini bir mavzuda uchratish mumkin. Natijada har bir maqolning har ikki tilda ham o'ziga xos muqobili bo'ladi. Demak, ingliz va o'zbek maqollarining mavzui xilma-xil bo'lib, har ikki tilda deyarli bir xil mavzuga ega. Biroq, ayrim mavzulardagi maqollar bir tilda boshqa tilga qaraganda ko'proq bo'lishi mumkin. Chunki ko'plab maqollarda yoritilgan mavzular xalq hayotining asosiy qismini tashkil etadi. Har ikki tildagi maqollarni qiyosiy tahlil qilish jarayonida xalqning mentaliteti, milliy xarakteri asosiy yetakchi hisoblanadi. Bu yerda ingliz va o'zbek xalqlarining o'ziga xos mentaliteti, an'analari asosida tildagi maqollar kishilarning milliy o'ziga xosligini ixcham va ta'sirchan ifodalay oladi. Oila va qarindoshlikning ahamiyati o'zbek maqollarida ko'rinib tursa, uy hayvonlariga bo'lgan muhabbatning kuchliligi ingliz maqollarida ko'proq namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, xalq maqollarida milliy taomlar, milliy liboslar ham uchraydi. Ana shu xususiyatlardan kelib chiqib, ikki xalq o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni o'rganishimiz mumkin. Bir so'z bilan aytganda, ingliz va o'zbek xalq maqollari bu xalqlarning madaniy merosidir. Ularda ingliz va o'zbek xalqlarining barcha fikrlari, dunyoqarashi, turmush tarzi, dunyoqarashi, e'tiqodi o'z ifodasini topgan. Har bir xalqning o'ziga xos xususiyatlari bo'lgani uchun bu ularning maqolalariga ham ta'sir qiladi. Ayrim ingliz va o'zbek maqollarida mavzular o'xshash bo'lsa ham, ulardagi obrazlar o'ziga xosdir. Aynan mana shu obrazlar maqolalarda milliy rang-baranglikni beradi. Ingliz va o'zbek maqollarining semantik xususiyatlarini o'rganish jarayonida ayrim mavzulardagi maqollarning o'xshash va farqli tomonlarini ko'rib chiqdik va quyidagi xulosalarga keldik. Ya'ni:

- Ingliz maqollarini o'zbek tiliga yoki o'zbek maqollarini ingliz tiliga tarjima qilish va maqolalarning muqobil variantlarini taqdim etish jarayonida aniq ma'noni saqlash juda muhim. Shunday ekan, maqollar bilan ishlash ularning semantik xususiyatlarini, har bir maqolning asl ma'nosini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Aks holda noto'g'ri tahlil qilingan maqol boshqa tilda o'zining asl ma'nosini to'liq ifoda etmasligi mumkin;

- Ingliz va o'zbek tillarida mehnatkashlikka oid maqollarning mutlaq ko'pchiligi ma'no jihatdan bir-birini to'ldiradi;

- Yaxshilik va yomonlik haqidagi ko'plab o'zbek va ingliz maqollari deyarli bir xil ma'noga ega ekanligi ko'rsatilgan;
- Ingliz va o'zbek xalq maqollarining aksariyatida hayvon obrazlari tasvirlangan bo'lib, ularning asosiy vazifasi inson xarakterini ifodalashdan iborat bo'lib, hayvon obrazlari ishtirokidagi maqollarda esa, asosan, ijobiy va salbiy inson obrazlari tasvirlangan;
- Ingliz tilidagi hayvonlar tasviri bilan atalgan maqollarning inglizcha versiyalarida bir xil hayvon nomi ishlatilmasligi yoki umuman hayvon nomining kiritilmasligi maqolning har ikki tildagi umumiy ma'nosiga ta'sir qilmaydi. Demak, ikki tildagi maqolalar o'rtasida unchalik farq yo'q. Lekin biz asosiy manba sifatida foydalanayotgan kitobimiz "Maqollar. Hikmatlar. "Poslovitsi"dagi ba'zi maqollarning variantlari bir-biriga mos kelmaydi. Shunday ekan, maqolalarning semantik lingvokulturologik jihatlarini chuqur o'rganish va ularni semantik tahlil qilish orqali biz ingliz va o'zbek tilidagi ekvivalentlarini to'g'ri tanlashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabrda PQ-1999-son "Xorijiy tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 751875 PQ-1926-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2012 yil 29 oktyabrda 418-sonli "Magistratura to'g'risida"gi buyrug'i.
3. Abdullaev X.D. "Kutadgu bilig" she'riyatida xalq maqollarining o'rni va badiiy-estetik vazifalari: Filol. fanidan o'tkaziladigan. nomzod ... dis. T., 2005. - 152 s.
4. Amosova N.N. Osnovy angliyskoy frazeologii.– M.: 1961. - 236 ct. 7. Anikin V.P. Mudrost dlya narodov / Poslovitsy i pogovorki dlya vostoka. - M.: Nauka, 1961. - 76 s.
5. Gachev G.D. Dunyoning milliy obrazlari. Cosmo-Psycho-Logos. - M., 1995. - 232 c.
6. Gorkiy M. Materiallar va tadqiqotlar. T., 1934. –146c.
7. Kambarova Z.A. «O'zbek tili» gazetasida frazeologik birliklarning aktualizatsiyasi. - M., 1977; -166 ct.
8. Rasulova M.I. Tilshunoslikda leksik turkumlanish asoslari. - T.: «Fan», 2005. - 268p.
9. Arora, S. Hikmatlar haqidagi tasavvur. De Proverbio. 1984. - 244p.
10. Azar B.S. Ingliz tili grammatikasini tushunish va ulardan foydalanish. Uchinchi nashr. - N. - Y.: 1999. - 420 s.
11. Broukal M., Pineiro C. Grammatika. Shakl va funksiya. N1. McGraw-Hill. - Nyu -York.: 2004. - 416 s.
12. Bakirova H.B. (2021) Ixtisoslik/ Web of scientist o'quv lug'ati bo'yicha mutaxassisning terminologik kompetentligi: Xalqaro ilmiy-tadqiqot jurnali. ISSN 2776-0979 Vol. 2, Issue 5, 2021, Indoneziya.

ВЛИЯНИЕ МОТИВАЦИИ КУРСАНТОВ ВЫСШИХ ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ НА ОРГАНИЗАЦИЮ ИХ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

Дилшодбеков Темура Дилшодбек угли
Старший преподаватель Таможенного института
Таможенного комитета Республики Узбекистан, PhD

Аннотация. В научной статье рассмотрены психолого-педагогические возможности мотивации курсантов для эффективной организации самостоятельной работы курсантов военных вузов. Приняты попытки сопоставления мотивации и мотива с точки зрения педагогики и психологии. Представлена авторская схема поэтапного развития мотивации курсантов к самостоятельной работе.

Ключевые слова: самостоятельная работа, курсанты, военный вуз, организация, мотивация, русский язык.

Annotation. The scientific article considers the psychological and pedagogical possibilities of motivating cadets for the effective organization of independent work of cadets of military universities. Attempts have been made to compare motivation and motive from the point of view of pedagogy and psychology. The author's scheme of stage-by-stage development of cadets' motivation for independent work is presented.

Key words: independent work, cadets, military university, organization, motivation, Russian language.

На сегодняшний день в системе подготовки высококвалифицированных и конкурентоспособных военных специалистов самостоятельная учебная деятельность курсантов выступает главным компонентом постановки учебного процесса в военных вузах. Проблемы, связанные с ее организацией, существовала всегда, и поиски возможных путей решения ведутся по сей день.

Следует определиться о значимости самостоятельной работы. Она выступает в качестве вида деятельности курсантов, которая не всегда подлежит прямому педагогическому воздействию и коррекции. Самостоятельную работу необходимо рассматривать в совокупности с личностью курсанта и преподавателя, поскольку изучение некоторых психологических процессов, протекающих на уровне личности, поможет предложить наиболее эффективное решение задач, стоящих перед организацией СРК.

В свою очередь, её специфика требует формирования самосознания курсантов, формирования соответствующих потребностей и установок для её эффективности, т.к. мотивация рассматривается многими исследователями в качестве сложного многоуровневого регулятора жизнедеятельности личности. По утверждению В.Г. Асеева, мотивационная сфера включает в себя другие сферы: «автоматически осуществляемые установки, и текущие

актуальные стремления, и область идеального, ... которая выполняет для человека важную функцию, давая ему ту смысловую перспективу дальнейшего развития ..., без которой текущие заботы повседневности теряют свое значение»¹⁶.

Рациональная организация самостоятельной учебной деятельности курсантов зависит от их личности, а также интересов. Продолжая данную мысль, вспоминаются слова К.Д.Ушинского: «Самостоятельность головы учащегося – единственное прочное основание всякого плодотворного учения»¹⁷.

Личностные качества и преподавателя, и курсантов непосредственно играют немаловажную роль в организации самостоятельной работы по русскому языку. Личность одновременно является и категорией психологической науки, и конечным результатом педагогической деятельности. Для конкретизации своих мыслей, нами в исследовании была отобрана «мотивация», как психологическая система и характерная черта личности, способствующая эффективной организации СРК.

Мотивация представляет собой одну из фундаментальных междисциплинарных категорий, которую в равной мере можно отнести к области психологии, педагогики, социологии, философии и других наук. В значительной степени, именно этим обусловлена множественность трактовки сущности данного понятия.

Происхождение этого слова связано с латинским словом «*movere*» - двигать. В словаре В. Даля, «мотив» интерпретируется как «побудительная причина, повод к какому-то действию»¹⁸. В Психологическом словаре (ред. А.В. Петровского) «мотив» определен как, «то, что побуждает деятельность человека»¹⁹. По А.Н. Леонтьеву, «мотив» выступает как материальный или идеальный, чувственно воспринимаемый предмет потребности, т.е. «осознанная, опредмеченная потребность»²⁰. Педагогом и психологом С.Л. Рубинштейном отмечается, что «предметы и явления внешнего мира выступают не только как объекты внешнего мира, но и как двигатели поведения, как его побудители, порождающие в человеке определенные побуждения к действию»²¹, что является признаками мотива.

Как подчеркивает Л.М. Фридман, «мотивация» шире понятия «мотив», поскольку первое «выступает тем сложным, механизмом соотношения личностью внешних и внутренних факторов поведения, который определяет

¹⁶ См.: Асеев В.Г. Проблема мотивации и личности // Теоретические проблемы психологии личности. – М, 1974 – С.122.

¹⁷ Ушинский К.Д. Избр. пед. соч. - М., 1949. - Т. 1. - С. 144.

¹⁸ Даль В.И. Толковый словарь / В.И. Даль. – М.: Русский язык, 1979. Т.2. – 352

¹⁹ Психологический словарь / Под ред. А.В. Петровского. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 2004. – 494 с.

²⁰ Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 2002. – 288 с.

²¹ Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 3-е изд., доп.. – М.: Педагогика, 2004. – С. 244.

возникновение, направление, а также способы осуществления конкретных форм деятельности»²².

Мотивация имеет свои ярко выраженные характерные черты. К ним относятся устойчивость, множественность, структурность, иерархичность и динамичность. Кроме этого, мотивация проявляется во взаимодействии с эмоциональной, волевой и интеллектуальной сторонами личности. Например, на становление и развитие мотивации активно оказывает влияние – интеллектуальная сторона; эмоциональная сторона личности является ее источником энергии; устойчивость мотивации обеспечивается волевой стороной личности. В свою очередь, научно доказано и обратное действие, когда мотивацией определяются особенности восприятия, памяти, воображения, мышления личности в познавательной деятельности. Таким образом, понимание и оценка качеств мотивации имеет особое значение для организации СРК, потому что она выступает основным источником активности курсантов.

Важнейшее значение мотивация занимает в сфере образования и профессиональной деятельности. Выбор профессии является сложным и длительным процессом для абитуриента, от его правильности в значительной степени зависит его удовлетворенность собственной жизнью в будущем. Из этого следует сделать вывод, что деятельность человека обусловлена определенными целями. Следовательно, до поступления в военные вузы курсантами двигателя профессиональная мотивация, нежели учебная, вплоть до проявления учебных мотивов.

Профессиональная мотивация курсантов является основным показателем их готовности к эффективной самостоятельной работе по русскому языку. Но она не стабильна, ее уровень меняется по ходу обучения. При выборе профессии формируется интерес к будущей профессиональной деятельности, далее курсанты уже во время обучения в военном вузе осознают свое призвание и стремятся войти в курсантский коллектив и добиться целей профессионального образования. Адаптация курсантов приводит к некоторым изменениям в их личности и сфере мотивации: уточнение притязаний; снижение интереса, связанное с подробным знакомством с реальными требованиями; вытеснение профессиональных мотивов другими и падение показателей успеваемости. Если не выявить и скорректировать этот процесс, то эффективность СРК будет на минимуме, соответственно, не будет отвечать предъявляемым требованиям.

Согласно определению, профессиональная мотивация характеризуется рядом специфических факторов:

- во-первых, самой образовательной системой, образовательным учреждением, где осуществляется профессиональная подготовка;

²² Фридман Л.М. Педагогический опыт глазами психолога / Л.М. Фридман. – М.: Просвещение, 2007 – 224 с.

- во-вторых, организацией и содержанием образовательного процесса профессиональной подготовки;
- в-третьих, субъектными особенностями (возрастом, полом, интеллектуальным развитием, способностями, уровнем профессиональных и личностных притязаний и самооценки, взаимодействия с педагогами и другими студентами и т.д.);
- в-четвертых, спецификой учебной дисциплины в структуре профессиональной подготовки;
- в-пятых, субъектными особенностями педагога и, прежде всего, его отношением к курсанту и профессиональной деятельности.

Импонируя мнению А.К. Марковой²³, считаем, что для организации эффективной и, в то же время, устойчивой самостоятельной учебной деятельности курсантов важно целенаправленно развивать у них мотивации учения и её силы, устойчивости, строгой структуры, иерархии.

Педагогический процесс в военном учебном заведении и учебная деятельность курсантов в нем является «полимотивированной, т.е. побуждается, как правило, целым комплексом мотивов, в сложной иерархии которых одни выступают главным, а другие – подчиненными, определяющими отдельные действия и поступки...»²⁴.

Мотивация учения, на наш взгляд, представляется в учебном процессе комплексом умений активизации положительных качеств личности (предпочтений, интересов и др.), навыков поиска смысла в выполняемой СР, а также способностей применять приёмы поддержания и стимулирования должного уровня интереса на всех этапах организации самостоятельной работы.

Включение курсантов в круговорот учебного процесса в качестве его активного участника без развития у них мотивации учения не только трудно, но и практически невозможно. По этой же причине необходимо систематически возбуждать, развивать и укреплять мотивацию курсантов к учению на всех этапах организации СР.

На начальных этапах организации самостоятельной учебной деятельности мотивация проявляется как мотивы учебной деятельности, т.е. в виде действий, которые направляют курсантов на получение новых знаний, расширение познавательных интересов и формирование устойчивой потребности, тем самым стимулируя их на новые поиски источников знания. Л.С. Рубинштейн отмечал: «Каждый действенный мотив поведения, который приобретает устойчивость – это в потенции будущая черта характера в ее генезисе, черта характера – это сгусток мотивов, который раз за разом,

²³ Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 254 с.

²⁴ См.: Богуславский В.В. Мотивация учебной деятельности курсантов военно-учебных заведений. – М.: ВУ, 2001. – С.25.

реализуясь в поступках человека, оседая в нем, переходит в личностное свойство»²⁵.

На разных этапах образования в военных вузах у курсантов преобладает тот или иной тип мотивации, которая так или иначе будет связана познавательными мотивами. Мотивация учения наиболее ярко проявляется на начальных курсах, так как на последующих и старших курсах мотивацию учения заменяет профессиональная мотивация. Это можно определить по локализации мотивации на уровне видов учебной деятельности и учебных предметов, форм и др. Психологами выделяются три уровня локализации:

- аморфная (неясная), при котором интерес к профессиональному обучению выражается в общих чертах и часто поддерживается внешними мотивами;

- широкая, которая наблюдается проявлением интереса ко многим учебным предметам и заданиям, а также стремлением к поиску дополнительных знаний, не включенных в состав программы обязательной подготовки, иначе говоря, самостоятельная учебная деятельность. Представляется широкой профессиональной любознательностью при отсутствии глубины познания;

- локализованные, сосредоточенные на профессиональных основных интересах, распространяющиеся на не более две учебные дисциплины и ориентированы на склонности, задатки и способности курсантов.

Таким образом, мотив как важный компонент учебной деятельности, как стойкая особенность личности курсанта и как воспитывающее средство повышает качество учебного процесса военного вуза в целом. По этой причине следует обратить особое значение его развитию и протеканию у курсантов первого курса.

Список литературы

1. Асеев В.Г. Проблема мотивации и личности // Теоретические проблемы психологии личности. – М., 1974 – С.122.
2. Богуславский В.В. Мотивация учебной деятельности курсантов военно-учебных заведений. – М.: ВУ, 2001. – С.25.
3. Даль В.И. Толковый словарь. – М.: Русский язык, 1979. Т.2. – 352.
4. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции. – М.: Педагогика, 2002. – 288 с.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 254 с.
6. Психологический словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 2004. – 494 с.
7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 3-е изд., доп.– М.: Педагогика, 2004. – С. 244.
8. Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии – М., 1946. – С.144.

²⁵ Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии – М., 1946. – С.144.

MUNDARIJA

*B: Falsafa. Filologiya. Pedagogika. Psixologiya. Metodika. San'atshunoslik. Sotsiologiya.
Islomshunoslik fanlari*

Khaydarova D. Theme in uzbek classical music	2
Abdusamatova G., Yunusov R. “Tohir va Zuhra” musiqali dramasi o‘tmishi va buguni.....	8
Kushnazarova Sh.K., Muhammadjonova N.R. Maktab o‘quvchilariga dastlabki kimyoviy tushunchalarni shakllantirishga kreativ yondashuv	16
Shermanova F., Dilmurodov A.A. Museums and 15-24 year olds.....	19
ta’limda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning imkoniyatlari.....	22
Taylakova G.B. Dars sifatini oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish.....	27
Usenova A.B. Bayramlar ha’ m ma’deniy ilajlar turleri haqqida.....	31
Mirsagatova D.U. Termin: ta’rif va uning asosiy xususiyatlari	35
Axatova N.S. Dunyoni anglash jarayonida - insonning bilish qobiliyatining mohiyati	43
Boqiyeva K.A. Ekstremal vaziyatlarda psixologik yordam modeli	46
Топилдиев В.Р. Масофавий таълим хусусида айрим мулоҳазалар.....	51
Baxriyeva N.Z., Zairova Kh.O. Ingliz va o'zbek tillarining lingvomadaniy va semantik xususiyatlari.....	61
Дилшодбеков Т.Д. Влияние мотивации курсантов высших военных образовательных учреждений на организацию их самостоятельной работы.....	65